

Jacek Jędrysiak

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

ORCID: 0000-0002-5472-136X

DZIAŁANIA KOMISJI WOJSKOWEJ NA RZECZ ODTWORZENIA POLSKIEJ LITERATURY MILITARNEJ W LATACH 1917–1918

Actions of the Military Commission for the recreation of the Polish military literature in the years 1917–1918

Summary: Due to the fall of the November Uprising and the abolition of the regular Polish army, Polish military did not have, as was typical of the European armies before 1914, a specialised unit devoted to the military historiography. All the historical accounts created after 1831 were either individual work or were inspired by the particular political forces. The Military Commission was created to design the modern military terminology and, as a result, to use it as a basis in creation of the modern military writing. The aim of the article is to analyse the actions of the Military Commission for the recreation of the Polish military literature in the years 1917–1918. This process included both the analysis and the diagnosis of the 19th-century military writing as well as the attempts on publishing the works about the contemporary military expertise. The latter was done by the translation of mostly German writings, with the unwilling cooperation of the Germans in providing access to the sources. The article was based on the Polish and German archival sources as well as the Polish and foreign literature on the subject.

Słowa kluczowe: Komisja Wojskowa, Polnische Wehrmacht, Armia Niemiecka, literatura militarna

Keywords: Military Commission, Polnische Wehrmacht, German Army, military literature

Instytucje odrodzonego w 1918 r. Wojska Polskiego stały przed trudnym wyzwaniem odtworzenia rodzimej literatury fachowej o tematyce militarnej. Fakt ten wynikał w prostej linii ze specyfiki związanej z kresem egzystencji instytucji regularnej armii narodowej w efekcie stłumienia powstania listopadowego. W okresie 1831–1918 polska refleksja nad wojną była przeważnie związana z kolejnymi mutacjami myśli insurekcyjnej, związanej z koncepcjami poszczególnych stronnictw politycznych¹. Oczywiście w ramach tych działań można wskazać na próby profesjonalizacji dyskursu o wojnie. Były to jednak zwykle inicjatywy krótkotrwałe i epizodyczne, nie mające nic wspólnego z instytucjonalnym rozwojem myśli wojskowej w armiach XIX w. Ani Polska Szkoła Wojskowa w Cuneo (1860–1862)², ani kursy oficerskie Związku Walki Czynnej, Zarzewia i Polskich Drużyn Strzeleckich (1908–1914)³, w tym Oficerska Szkoła Strzeleckiej w Stróży (1913)⁴, nie mogły wypełniać w kształtowaniu polskiego korpusu oficerskiego roli podobnej do regularnych instytucji innych armii państw Starego Kontynentu.

Relevantną dla okresu 1917–1918 optykę rozumienia terminu „literatura militarna” bardzo dobrze oddaje niemieckie rozumienie tego pojęcia, tym istotniejsze, że to pod auspicjami armii II Rzeszy odbywały się ukierunkowane na jej odbudowę działania Komisji Wojskowej. Zdaniem Bernharda von Poten o „literaturze militarnej” w wąskim znaczeniu tego słowa można mówić dopiero od momentu powstania wojsk stałych. We wcześniejszych czasach piśmiennictwo o tej tematyce było po prostu częścią literatury w ogólności⁵. Stopniowe wykształcenie w okresie

¹ P. Kuligowski, *Polityczny wymiar koncepcji wojny ludowej Henryka Kamieńskiego w kontekście debat połowy lat czterdziestych XIX w.*, „Przegląd Historyczny” 2017, nr 3, s. 531–555; P. Kuligowski, *Radykałowie polistopadowi i nowoczesna galaktyka pojęć (1832–1888)*, Kraków 2020, s. 260–294; S. Węgrzynowicz, *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec nikolajowskiej polityki Rosji 1846–1856*, Kraków 2014, s. 115–170; J. Wojtasik, *Główne koncepcje powstania w polskiej teoretycznej myśli wojskowej lat 1832–1862 i próby ich realizacji w praktyce powstańczej (1833–1864)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” (SMHW) 1972, t. 18, cz. 2, s. 201–249; J. Wojtasik, *Problematyka partyzancka w polskiej myśli wojskowej XIX w.*, SMHW 1987, t. 19, s. 163–176; H. Żaliński, *Poglądy Hotelu Lambert na kształt powstania zbrojnego 1832–1846*, Kraków 1990, s. 57–121.

² A. Buława, *Teoria i praktyka. Weryfikacja umiejętności dowódczych absolwentów Polskiej Szkoły Wojskowej w Genewie i Cuneo (1861–1862) podczas powstania styczniowego (1863–1864)*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne” 2015, t. 22, s. 206–221; E. Halicz, *Polska Szkoła Wojskowa w Genewie i Cuneo (1861–1862)*, Warszawa 1960; S. Rutkowski, *Zarys dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego*, Warszawa 1970, s. 55–59.

³ S. Rutkowski, *Zarys dziejów ...*, s. 64–66; R. Tomaszewski, *Odbudowa polskiego szkolnictwa wojskowego 1908–1923*, Toruń 1997, s. 19–30.

⁴ M. Kwaśniewski, *Pierwsza szkoła oficerska w Stróży lipiec – sierpień 1913. Szkoła niepodległej Polski*, Warszawa 2017; S. Wyrzycki, *Oficerska Szkoła Strzelecka w Stróży*, „Świętokrzyskie” 2014, nr 14 (18), s. 77–80.

⁵ Dopiero w XVI w., na kanwie tzw. „humanizmu wojskowego”, zaczęła się rozwijać utylitarna literatura weteranów kampanii wojennych, będąca uogólnieniem ich doświadczeń; F. Gonzalo de

nowożytnym stanu wojskowego jako specyficznej instytucji państwowej, posiadającej wyodrębnioną dziedzinę działalności, doprowadziło do powstania literatury fachowej⁶. Autor ten wyraźnie wiąże zatem pojęcie ze strukturami organizacyjnymi armii, co jest szczególnie istotne w przypadku analizy problematyki dotyczącej XIX stulecia, w toku którego wykształciła się forma urzędowego piśmiennictwa wojskowego. Łączyć to należy z przeobrażeniem dawnego, w dużej mierze arystokratycznego korpusu oficerskiego w hierarchiczną i biurokratyczną instytucję⁷. Przynależność do grupy oficerów stała się w pełni profesją, związaną z oddziaływaniem określonej kultury organizacyjnej. Badająca problem tzw. „kultury militarnej” w armii niemieckiej przełomu XIX i XX w. Isabel V. Hull uważa, że problematykę praktyki militarnej należy traktować jako rezultat po pierwsze świadomej aplikacji zasad wpojonych podczas szkolenia i treningu, po drugie wypadkowej nawyków będących konsekwencją zaaplikowania wojskowych procedur⁸. Siły zbrojne państw europejskich przed 1914 r. w sposób naturalny zaliczają się do grona organizacji silnych, opartych o zasady hierarchicznej podległości i ukierunkowanych na wykształcenie u jej członków pożądanych zachowań w sytuacjach bojowych⁹. Ukształtowany w procesie szkolenia i stałej reprodukcji pewnych przekonań i czynności konwencjonalnych zestaw pojęciowy silnie warunkuje nie tylko decyzje podejmowane na polu walki, lecz także sposób prezentacji doświadczeń oraz teoretycznych uogólnień¹⁰.

Kluczowym czynnikiem było tu także powstanie instytucji nadzorujących proces piśmiennictwa historyczno-wojskowego dla celów armijnych. Najbardziej znanym przykładem tego rodzaju komórki była oczywiście powołana do

---

Leon, *Road to Rocroi. Class, Culture, and Command in the Spanish Army of Flandres*, Leiden, Boston 2009, s. 5, 53–62; T. Schwager, *Militärtheorie im Späthumanismus Kulturtransfer taktischer und strategischer Theorien in den Niederlanden und Frankreich (1590–1660)*, Berlin, Boston 2012, s. 53–90; P. Szadkowski, *Staropolskie i hiszpańskie piśmiennictwo wojskowe XVI wieku w kontekście teorii rewolucji militarnej. Próba porównania*, „Kwartalnik Historyczny” 2015, nr 3, s. 597–631.

⁶ *Handwörterbuch der Gesamten Militärwissenschaften*, t. 7, red. B. von Poten, Bielefeld, Leipzig 1879, s. 1–11.

⁷ S.P. Huntington, *The Soldier and the State. The Theory and Politics of Civil-Military Relations*, Cambridge, Mass. 1957, s. 30–31.

⁸ I.V. Hull, *Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Ithaca-London 2004, s. 93–109.

⁹ Zob. także: H.P. Bahrtdt, *Die Gesellschaft und ihre Soldaten. Zur Soziologie des Militärs*, München 1987, s. 36–37, 49–53; M. Janowitz, *The Professional Soldier. A social and political Portrait*, Glencoe Ill. 1961, s. 5–6; E. Kier, *Imagining War: French and British Military Doctrine between the Wars*, Princeton 1999, s. 27–30; N. Leonhard, H. Biehl, *Beruf: Soldat, [w:] Militärsoziologie: Eine Einführung*, red. N. Leonhard, I.-J. Werkner, Wiesbaden 2012, s. 400–403; J.J. Wiatr, *Socjologia wojska*, Warszawa 1982, s. 28–37.

¹⁰ G.-I. Vardi, *The enigma of German operational theory: the evolution of military thought in Germany, 1919–1938*, praca doktorska, London School of Economics 2008; M.R. Stoneman, *Wilhelm Groener, Officering and the Schlieffen Plan*, praca doktorska, Uniwersytet w Georgetown 2006.

życia w 1816 r. Sekcja Historii Wojen pruskiego Wielkiego Sztabu Generalnego (*Großer Generalstab*, GGS)¹¹. Konsekwentnie zaostrzana od 1823 r. cenzura dotycząca pism wojskowych powodowała moderowanie przez nią treści prac zwartych i czasopism wojskowych. Szczególnie duże znaczenie miał ten drugi aspekt. W warunkach pruskich czynnikiem kluczowym jako źródło oceny rezonansu danej pracy w środowisku wojskowym są periodyki fachowe, zwłaszcza te publikujące recenzje. Czasopisma wojskowe stanowiły bowiem element systemu instytucjonalnego moderowania refleksji na temat teorii wojen. Zgadzam się z tezą Helmutha Schnittera, że choć zjawisko istnienia publicystki na tematy wojskowe było znane już w XVIII w., to po 1815 r. nowym czynnikiem stał się aktywny udział władz i instytucji wojskowych w kształtowaniu treści wydawnictw, pełniąc zwykle rolę moderującą i ograniczającą¹². Słuszność ma także Eckard Trox, dla którego redakcje pruskich periodyków wojskowych tworzyły rodzaj konserwatywnego sprzysiężenia oficerów, mającego na celu utrzymanie spokoju w armii i zwalczanie ideologii liberalnej w korpusie oficerskim¹³. Późniejszy wpływ i punkt widzenia niemieckich instytucji wojskowych na tę sferę można dostrzec zarówno w reakcji na pracę Colmara von der Goltza na temat powszechnej służby wojskowej¹⁴, której tezy ściągnęły na autora czasową niełaskę¹⁵, czy w twardej postawie wobec Hansa Delbrücka, w trakcie tzw. *Strategiestreit*, czyli dyskusji wokół interpretacji pryncypiów działania Fryderyka Wielkiego¹⁶. Po-

¹¹ R. Brühl, *Militärsgeschichte und Kriegspolitik: zur Militärsgeschichtsschreibung des preußisch-deutschen Generalstabes 1816–1945*, Leipzig 1972, s. 44–49; S. Lange, *Hans Delbrück und der „Strategiestreit“*. *Kriegführung und Kriegsgeschichte in der Kontroverse 1879–1914*, Freiburg am Breisgau 1995, s. 50–54; M. Raschke, *Der politisierende Generalstab. Die friderizianischen Kriege in der amtlichen deutschen Militärsgeschichtsschreibung 1890–1914*, Freiburg am Breisgau 1993, s. 63–72.

¹² H. Schnitter, *Militärwesen und Militärpublizistik. Die militärische Zeitschriftenpublizistik in der Geschichte des bürgerlichen Militärwesens in Deutschland*, Berlin 1967, s. 46–47.

¹³ E. Trox, *Militärischer Konservatismus. Kriegsvereine und 'Militärpartei' in Preußen zwischen 1815 und 1848/49*, Stuttgart 1990, s. 80–85.

¹⁴ W pracy tej przyszły feldmarszałek bardzo pesymistycznie oceniał niemieckie szanse w przyszłej wojnie, chwając francuskiego ducha improwizacji w 1871 r., pozwalającego na wystawianie przesiąkniętych patriotycznym duchem mas. Niedostatek tego czynnika dostrzegał po stronie niemieckiej, nawoływał do reform zasad powszechnej służby wojskowej. W momencie pisania pracy francuskie przepisy o służbie wojskowej były znacznie wydajniejsze niż niemieckie; C. von der Goltz, *Leon Gambetta und seien Armeen*, Berlin 1877, s. 275–295.

¹⁵ Sprawa kosztowała Goltza utratę funkcji pierwszego oficera Sztabu Generalnego 6. Dywizji i zesłanie na dowódcę kompanii w 96. Pułku Piechoty w Gerze; H. Teske, *Colmar Freiherr von der Goltz. Ein Kämpfer für den militärischen Fortschritt*, Goettingen, Berlin, Frankfurt 1957, s. 28–30; *Über militärisches Schrifttum im preußisch-deutschen Heere von Scharnhorst bis zum Weltkriege*, „Militärwissenschaftliche Rundschau” 1938, z. 4, s. 468–469.

¹⁶ A. Bucholz, *Hans Delbrück & the German military Establishment*, Iowa City 1986, s. 34–39; R.T. Foley, *German strategy and the Path to Verdun*, New York 2005 s. 38–55; S. Lange, *Hans Delbrück...*, s. 83–124.

dobne zjawiska można było zaobserwować także w innych armiach europejskich przed 1914 r.¹⁷

Ze względu na brak własnej armii, polska literatura militarna rozwijała się sposób zupełnie oderwany od opisanego wyżej czynnika instytucjonalnego. Była rodzajem swobodnej refleksji teoretycznej, często uprawianej przez osoby niezwiązane ze strukturami rodzimych sił zbrojnych. Stąd też powszechność traktowania jako przejawu myśli wojskowej każdego rodzaju refleksji dotyczącej sfery militarnej, nawet jeśli jej autor był cywilem bez jakiegokolwiek doświadczenia wojskowego¹⁸. Podobnie ma się sprawa z rozlicznymi koncepcjami wojny partyzanckiej, które szczególnie po 1945 r., jako „słuszne klasowo”, znalazły uznanie jako część polskiej myśli wojskowej XIX w.¹⁹ Moje uwagi nie zmiernają tu ku zakwestionowaniu faktu zaistnienia tego rodzaju refleksji, w kontekście dynamicznych przemian organizacyjnych, technicznych i koncepcyjnych jakie zaszły w sztuce wojennej, zwłaszcza w okresie 1855–1914, jednakże trzeba podkreślić, że użyteczność prac tworzonych nawet przez najzdolniejszych amatorów była bardzo problematyczna w kontekście potrzeb nowoczesnej armii masowej²⁰.

W zarysowanym powyżej kontekście nie może dziwić, że jednym z zadań powołanej przez Tymczasową Radę Stanu w 1917 r. Komisji Wojskowej stało się także odtworzenie polskiego słownictwa wojskowego i literatury wojskowej. Na

¹⁷ Na temat armii austro-węgierskiej: P. Broucek, K. Peball, *Geschichte des österreichischen Militärhistoriographie*, Köln, Weimar, Wien 2000, s. 42–73; na temat armii francuskiej: P. Griffith, *Military thought in the French army, 1815–51*, Manchester, New York 1989, s. 62–67; D. Porch, *The March to the Marne. The French Army 1871–1914*, Cambridge etc. 1981, s. 213–231; na temat armii rosyjskiej: C. Van Dyke, *Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832–1914*, New York, Westport, London 1990, s. 134–154; P. Kenez, *Russian Officer Corps Before the Revolution: The Military Mind*, [w:] *The Russian Imperial Army 1796–1917*, red. R. Reese, Aldershot 2006, s. 175–186.

¹⁸ Najlepszym przykładem takiego traktowania problemu jest postać przemysłowca Jana Gottlieba Blocha, postaci niewątpliwie ciekawej, ale mającej nikły związek ze sprawami wojskowymi; M. Palczewska, *Wybrane idee w polemologii według Jana Gottlieba Blocha*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2012, nr 4, s. 129–137.

¹⁹ J. Wojtasik, *Z myślą o Niepodległej... Polskie powstania narodowe i próby powstańcze w latach 1795–1914*, Warszawa 2013, s. 143–159, 241–250, 350–364; L. Wyszczelski, *Teorie wojenne i ich twórcy na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2009, s. 256–272.

²⁰ Podzielałam w tym kontekście uwagę wyrażoną przez Krzysztofa Komorowskiego co do konieczności wydzielenia „historii myśli wojskowej” jako składowej historii wojskowości. Wedle tego badacza: „Wydzielenie obok historii sztuki wojennej – historii myśli wojskowej wydaje się nieporozumieniem, gdyż historia myśli wojskowej jest tylko teoretycznym uogólnieniem doświadczeń, lekcji i wniosków płynących z oceny dziejów sztuki wojennej, w formie piśmiennictwa i refleksji dydaktyczno-naukowej podczas wykładów, seminariów, dyskusji, gier wojennych, ćwiczeń dowódczo-sztabowych itd., a także przekazów w instrukcjach, regulaminach i podręcznikach”; K. Komorowski, *W sprawie terminologii historyczno wojskowej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2004, nr 1 (201), s. 154.

temat organizacyjnych aspektów istnienia tego gremium, będącego protoplastą Ministerstwa Spraw Wojskowych, napisano w historiografii wiele²¹. Zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem cieszą się przejawy jej działalności w obszarze rozwoju intelektualnego kadr formowanego *Polnische Wehrmacht*. Mając to na uwadze, tematem niniejszego opracowania postanowiłem uczynić problem zmagania o odtworzenie z niebytu polskiej literatury wojskowej w latach 1917–1918. Był to proces bardzo ciekawy związany zarówno z diagnozą zastanej sytuacji, jak i trudną współpracą z „sojuszniakiem”, który w sposób absolutnie dominujący narzucał stronie polskiej warunki w tej dziedzinie. Za niezwykle interesujący uważam sam fakt interakcji strony polskiej ze stereotypowo wzorcową w tamtym okresie prusko-niemiecką szkołą refleksji o wojnie. W pewnym stopniu fakt ten stanowił nawiązanie do okresu 1815–1831, kiedy to w Królestwie Kongresowym przetłumaczono szereg prac niemieckich autorów²². Z drugiej strony pruska i niemiecka literatura wojskowa nigdy nie zyskała w polskich szeregach popularności, na co wpływ miał także zapewne problem systemowego niedopuszczania Polaków do studiów w berlińskiej *Kriegsakademie* i wyższych stanowisk dowódczych²³. Prezentacja problemu koncentrować się będzie na działalności KW na polu wydawnictw książkowych. Kwestia tłumaczenia i druku regulaminów, choć powiązana, stanowi w mojej ocenie osobny problem, ściśle korelujący z biegiem szkolenia kadr formowanej *Polnische Wehrmacht* i z tego względu wymagająca odrębnego potraktowania.

²¹ W. Gierowski, *Królewsko-Polska Komisja Wojskowa (1917–1918)*, cz. 1, „Niepodległość” 1931, t. 4, z. 1 (7), s. 127–150, cz. 2, 1931, t. 4, z. 2 (8), s. 334–357; M. Jagóra, *Rada Regencyjna a wojsko polskie (1917–1918)*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 4, s. 3–27; J. Snopko, *Sprawozdanie z działalności Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu, (styczeń – sierpień 1917)*, „Studia Podlaskie” 2011, t. 19, s. 307–326; W. Suleja, *Walka Józefa Piłsudskiego o wojsko na forum Tymczasowej Rady Stanu*, „Niepodległość i Pamięć” 1997, nr 9, s. 33–50; Z.J. Winnicki, *Zagadnienia polityczno-wojskowe w działalności Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego 1917–1918*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” (WPH) 1988, nr 3, s. 76–100.

²² J. Jędrysiak, *Pruska myśl wojskowa w latach 1815–1857 na kartach polskiej historiografii*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 2014, s. 11–32.

²³ D. Bangert, *Polnischer Adel-österreichisches und preußisches Heer. Das Verhältnis des polnischen Adels zur k. k. Armee und zur kgl. Preußischen Armee 1816–1914*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa” 1972, z. 1, s. 496–501; J. Boysen, *Preußische Armee und die polnische Minderheit. Royalistische Streitkräfte im Kontext der Nationalitätenfrage des 19. Jahrhunderts (1815–1914)*, Marburg 2008, s. 54–89; W. Molik, *Polacy w korpusie oficerskim armii pruskiej w XIX i początkach XX wieku. Casus Kazimierza Raszewskiego*, [w:] *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych*, Toruń 2001, s. 299–310; W. Rezmer, *Polacy w korpusie oficerskim armii niemieckiej w I wojnie światowej (1914–1918)*, [w:] *Spółczesność polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej (1914–1918)*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1996, s. 138–146.

Początki szkolenia *Polnische Wehrmacht*

Spektakularne fiasko wydanej na mocy Aktu 5 listopada odezwy werbunkowej²⁴ zmusiła urzędującego w Warszawie Generała-Gubernatora Hansa Hartwiga von Beselera do podjęcia kroków w stronę ratowania niemieckich planów wykorzystania ludności polskiej do celów wojny światowej. Sytuacja wymagała w pierwszej kolejności rewizji przyjętego na przełomie października i listopada 1916 r. planu formowania Polskiej Siły Zbrojnej (*Polnische Wehrmacht*). Założono wówczas sformowanie i przeszkolenie czterech dywizji złożonych z 12 pułków²⁵. W obozach piechoty w Zegrzu, Zambrowie i Ostrowie oraz kawaleryjskim w Mińsku Mazowieckim zamierzano początkowo wyszkolić 5720 polskich oficerów i podoficerów, odpowiednio po 1840 w piechocie oraz 240 w kawalerii. Ze względu na ustalenia ze stroną austriacką i plan utworzenia czwartej dywizji, zaplanowano sformowanie na terenie Generalnego Gubernatorstwa Lubelskiego kolejnego kursu piechoty, także prowadzonego wedle niemieckiego wzorca, co w sumie miało zakładać przeszkolenie 6400 polskich aspirantów oficerskich i podoficerskich²⁶. Zawarta 3 listopada 1916 r. w Pszczynie umowa zastrzegła wykluczenie wykorzystania Polskiego Korpusu Posiłkowego (PKP) jako rdzenia tworzonej armii²⁷. Zarówno Beseler, jak i niemieckie *Oberste Heeresleitung* (OHL) nie miało zaufania do kadr legionowych, które traktowano jako element rewolucyjny, rozpolitykowany, wyrotowy i skrajnie nieprofesjonalny²⁸. PKP miało pozostać jako zwarta formacja pod komendą austriacką, stworzono jedynie furtkę do wykorzystania w tworzonej pod niemieckimi auspicjami armii nadliczbowych oficerów. Wobec marnych efektów działań związanych z Aktem 5 listopada, oczywista stała się konieczność modyfikacji tych ustaleń, co nastąpiło w toku kolejnych rozmów w Pszczynie 11 listopada 1916²⁹. Strona niemiecka

²⁴ Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), 531: Cesarskie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie (CGGW), sygn. 35, Do ludności Jeneralnych Gubernatorstw warszawskiego i lubelskiego, Warszawa i Lublin 9 XI 1916 r., b. p. Wersja niemiecka: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (CAW-WBH), Komenda Legionów Polskich i Dowództwo Polskiego Korpusu Posiłkowego (KLiDPKP), sygn. I.120.1.4, Wortlaut der Werbeauftrages [załącznik 1 do pisma Op. Nr. 33600 AOK], k. 219.

²⁵ Warszawa, AGAD, 531: CGGW, sygn. 82, Pismo nr 1557 geh. Oddziału Ib sztabu Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego do Ministerstwa Wojny, Warszawa 25 X 1916 r., s.17–19.

²⁶ Warszawa, AGAD, 531: CGGW, sygn. 82, Berechnung [Wyliczenia dotyczące personelu niemieckiego i polskiego kursów wyszkoleniowych], b.m., b. d., s. 23.

²⁷ Warszawa, AGAD, 531: CGGW, sygn. 82, [Odpis ustaleń z Pszczyny], Pszczyna 3 XI 1916 r., s. 25–26.

²⁸ [H.H. von Beseler], *Beseler Denkschrift vom 23.7.1916*, oprac. H. Lemke, „Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der Volksdemokratischen Länder Europas” 1960, s. 390–400.

²⁹ Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.4, Vereinbarungen über Verwertung der polnischen Legion [załącznik do pisma Franza Conrada von Hötendorffa do Komendy Legionów Polskich z 16. XI 1916 r.], k. 186–187.

musiała tym razem ustąpić i zgodzić się na uznanie PKP za podstawę formowania kadr *Polnische Wehrmacht*. Korpus miał do 10 kwietnia 1917 r. zostać przekazany pod komendę Beselera, a OHL miało podjąć decyzję o terminie wycofania PKP na teren GGW, co nastąpiło w dniach 25 listopada – 2 grudnia 1916 r.³⁰

W celu koordynacji procesu szkolenia sił polskich 6 listopada 1916 r. przy sztabie GGW³¹, utworzono Inspekcję Wyszkożenia (*Inspektion des Ausbildungswesen*, dalej IW). Jej kierownictwo objął 21 listopada 1916 r. saski generał porucznik Felix Barth³², dotychczasowy gubernator wojskowy Łodzi. Zgodnie z instrukcją otrzymaną do płk. Herzbrucha 2 grudnia 1916 r.³³, Barth został zobowiązany do przedstawienia najpóźniej 16 grudnia kompleksowego planu wyszkolenia polskich aspirantów oficerskich i podoficerskich na podległych mu kursach. Proces ten miał trwać 10 tygodni, a jego finalnym efektem miało być osiągnięcie przez aspirantów zdolności samodzielnego szkolenia rekrutów. Ogólny cel stanowiło rzecz jasna przygotowanie w wyznaczonym czasie kadry dla czterech wyszkolonych wedle niemieckich standardów dywizji³⁴. Nieco ponad tydzień później rozkazem Bartha poszczególnym pułkom legionowym przydzielono niemieckich oficerów jako doradców, faktycznie kierujących procesem szkolenia³⁵. Został on zaplanowany na okres czterech tygodni między 15 grudnia 1916 r. a 31 stycznia 1917 r. Z początkiem lutego 1917 r. oficerowie wszystkich broni legionowych (z wyjątkiem artylerii) mieli być zdolni do samodzielnego szkolenia kolejnych oddziałów wedle niemieckich zapatrywań i standardów, zgodnych z doświadczeniami trwającej wojny.

W celu podniesienia poziomu wiedzy polskich oficerów w dziedzinie nauk wojskowych, Barth rozkazał także by od 10 stycznia 1917 r. zainicjowano dodatkowe popołudniowe zajęcia³⁶. Miały się one odbywać obok wykładów przeprowadzanych w normalnym biegu szkolenia legionistów. W tym celu w każdym z pułków miano utworzyć dwie klasy, z podziałem wedle starszeństwa i zdolno-

³⁰ Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.3, [Plan transportu Polskiego Korpusu Pośilkowego na teren Królestwa Polskiego], m.p., b.d., k. 379–382.

³¹ Warszawa, AGAD, 531: CGGW, sygn. 83, Projekt pisma nr 1926 P2 Abteilung Polnische Wehrmacht do Ministerstwa Wojny, Warszawa 26. I 1917 r., s. 183–185.

³² Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.111, Kriegstagebuch der Insp. d. Ausb. Wesens vom. 1. Jan. bis 1. Okt. 1917, k. 2.

³³ Warszawa, AGAD, 531: CGGW, sygn. 83, Projekt pisma Abt. Po 1 nr 206 Szefa Abteilung Polnische Wehrmacht płk. Herzbrucha do Inspektora Kursów Wyszkożenia gen. Felixa Bartha, Warszawa 2 XII 1917 r., s. 106.

³⁴ Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.111, Kriegstagebuch der Insp. d. Ausb. Wesens vom. 1. Jan. bis 1. Okt. 1917, k. 8.

³⁵ Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.5, Anweisung für die Umbildung und Umbewaffung der polnischen Legionen unter Berücksichtigung deutscher Verhältnisse, Warszawa 10 XII 1916 r., k. 69–70.

³⁶ Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.5, Pismo nr 321 Inspektora Kursów Wyszkożenia gen. porucznika Felixa Bartha, Warszawa 3. I 1917 r., k. 89–90.

ści. W zajęciach mieli brać udział szczególnie uzdolnieni polscy oficerowie, wedle wskazania niemieckich doradców. Celem było nie tylko ich specjalistyczne wyszkolenie, lecz także przygotowanie do funkcji instruktorów, prowadzących dalsze szkolenia dla oficerów w polskich oddziałach. Dodatkowo do 1 lutego 1917 r. Komenda PKP miała przedstawić Inspekcji Wyszkożenia po dwóch oficerów z każdego pułku, zdatnych do przeszkolenia na kursie Sztabu Generalnego i Adiutantury.

Zgodnie z zachowanymi wykazami siatka zajęć i wykaz wykorzystywanej w toku standardowego szkolenia oficerów literatury kształtowały się następująco:

Tab. 1. Program i literatura wykorzystywana na kursie oficerskim niższym i wyższym

Przedmiot	Podręczniki	
	Szkoła oficerska niższa	Szkoła oficerska wyższa
Nauka o broni Teoria strzelania Kurs strzelania	<i>Leitfaden für den Unterricht in der Waffenlehre auf den Königlichen Kriegsschulen</i> , Berlin 1913	<i>Leitfaden für den Unterricht in der Waffenlehre auf den Königlichen Kriegsschulen</i> , Berlin 1913 Instrukcja Gewehr 98
Służba wewnętrzna i garnizonowa	<i>Leitfaden für den Unterricht über Truppendienst (Dienstkenntnis) auf den Königlichen Kriegsschulen</i> , Berlin 1914 <i>Garnisondienst-vorschrift</i>	<i>Leitfaden für den Unterricht über Truppendienst (Dienstkenntnis) auf den Königlichen Kriegsschulen</i> , Berlin 1914 Konrad von Lehmann, Eggert von Estroff, <i>Dienstunterricht des Offiziers. Anleitung zur Erteilung des Mannschaftsunterrichts in Beispielen</i> , Berlin 1909
Musztra formalna	<i>Ausbildung des Infanteristen</i>	Franz Conrad von Hötzendorf, <i>Die Gefechtsausbildung der Infanterie</i> , Wien 1917
Taktyka	<i>Leitfaden für den Unterricht über Truppendienst (Dienstkenntnis) auf den Königlichen Kriegsschulen</i> , Berlin 1914 <i>Leitfaden für den Unterricht in der Taktik auf den Königlichen Kriegsschulen</i> , Berlin 1914	Friedrich Immanuel, <i>Handbuch der Taktik</i> , Berlin 1905 lub 1910 Friedrich Immanuel, <i>Was man vom russischen Heere wissen muß. Der Patrouillendienst im Felde in Bezug auf [...] u. einer Zeichenerklärung russischer Karten</i> , Berlin 1911

Fortyfikacja	<i>Leitfaden für den Unterricht in der Befestigungslehre auf den Königlichen Kriegsschulen, Berlin 1914</i> <i>Leitfaden für den Unterricht in der Befestigungslehre im Pionierdienst, Verkehrswesen und im Kampf um Festungen auf den Königlichen Kriegsschulen, Berlin 1914</i>	Willibald Stavenhagen, <i>Grundriss des Befestigungslehre</i> , Berlin 1907 lub 1910 <i>Stellungskrieg (seine Technik)</i>
Terenoznawstwo	<i>Leitfäden für den Unterricht in der Feldkunde, im Aufnehmen und Planzeichnen auf den Königlichen Kriegsschulen, Berlin 1913</i> Jerzy Lewakowski, <i>Terenoznawstwo i kartografia wojskowa: podręcznik dla organizacji wojskowych i drużyn skautowych</i> , Lwów 1916	<i>Leitfäden für den Unterricht in der Feldkunde, im Aufnehmen und Planzeichnen auf den Königlichen Kriegsschulen, Berlin 1913</i> Jerzy Lewakowski, <i>Terenoznawstwo i kartografia wojskowa: podręcznik dla organizacji wojskowych i drużyn skautowych</i> , Lwów 1916
Administracja i organizacja wojsk	<i>Leitfaden für den Unterricht über Heerwesen auf den Königlichen Kriegsschulen, Berlin 1913</i>	<i>Leitfaden für den Unterricht über Heerwesen auf den Königlichen Kriegsschulen, Berlin 1913</i>
Stylistyka wojskowa	<i>Leitfaden für den Unterricht über Militärschreibewesen auf den Königlichen Kriegsschulen, Berlin 1914</i>	Friedrich Immanuel, <i>Anleitung zum Schreibewesen für Offiziere</i> , Berlin 1916 <i>Vorschrift</i>
Historia wojny	Friedrich Immanuel, <i>20 Monate Krieg volkstümliche Darstellung des Weltkrieges vom August 1914 bis März 1916</i> , Berlin 1916 <i>Sammlung Göschen: Kriegsgeschichte</i>	Friedrich Immanuel, <i>20 Monate Krieg volkstümliche Darstellung des Weltkrieges vom August 1914 bis März 1916</i> , Berlin 1916 <i>Sammlung Göschen: Kriegsgeschichte</i>
Śłużba łączności	<i>Regulamin służby łączności</i>	<i>Regulamin służby łączności</i>

Opracowanie na podstawie: Warszawa, CAW-WBH, KLPiDPKP, I.121.1.5, Program wykształcenia żołnierzy, a także programy szkół podoficerskich, oficerskich niższych i wyższych w pułkach piechoty Leg. Polsk. Warszawa 6. I 1917 r., k. 184–185. [nazwiska autorów i tytuły prac zostały podane w formie oryginalnej; wydania podano tam, gdzie możliwe było ich ustalenie]

Co oczywiste, w wykazie wykorzystywanych prac dominowała literatura niemieckojęzyczna. Główny korpus podręczników do najważniejszych przedmiotów został zbudowany wokół serii *Leitfaden für den Unterricht an den Königlichen Kriegsschulen*. Jej początkiem były skrypty do wykładów, które wykorzystywano podczas kształcenia w pruskich szkołach oficerskich. Pomysł ich wydawania zainicjowano w roku 1875³⁷, wedle zapatrywań ówczesnego szefa Generalnej Inspekcji ds. Wychowania i Wykształcenia Wojskowego (*Generalinspektion des Militärerziehungs- und Bildungswesens*) gen. kawalerii Alberta von Rheinbaben (1872–1880). Uważał on za konieczne upowszechnienie drukowanych już od 1860 r. przez Wydawnictwo Decker szkiców wykładów. Ideą pruskich szkół wojskowych było takie prowadzenie zajęć, by słuchacz mógł swobodnie skupić się na wywodzie. Stąd miał on mieć przed oczyma wydrukowane *Leitfaden*, które miało zapobiegać przemianie wykładu w dyktando, przyszli oficerowie mieli mieć możliwość swobodnego zadawania pytań i czynienia notatek uzupełniających. Choć wobec realiów realizacji tego pomysłu zgłaszano szereg zastrzeżeń, idea przekształcenia skryptów w podręczniki stopniowo stawała się faktem. Opracowywanie i uaktualnianie kolejnych wydań był zlecane przez Inspekcję wybranym grupom wykładowców i specjalistów, niestety z upływem lat zarzucono praktykę podawania nazwisk autorów. Wydawanie prac z czasem przejęło ściśle związane z armią pruską wydawnictwo Ernst Siegfried Mittler und Sohn³⁸. Podstawowe materiały wykorzystywane do szkolenia polskich oficerów, nie odbiegały zatem od niemieckich standardów.

Drugą grupą prac stanowiących podstawę zajęć były dzieła płk. Friedricha Immanuela. Tak szerokie wykorzystanie prac akurat tego autora wydaje się wymagać komentarza. Urodzony w 1857 r. Immanuel³⁹, od 1894 r. miał stopień kapitana. W latach 1898–1902, jako oficer *à la suite* 20. Pułku Piechoty (pp) z Wittenbergi, był wykładowcą *Kriegsschule* w Engers, w monografii szkoły, wydanej w 1913 nie wspomniano jednak o jego znaczniejszych dokonaniach⁴⁰. Z jednej strony trudno się temu dziwić, przed 1914 r. kariera wojskowa Immanuela nie rozwijała się w sposób przesadnie spektakularny. W 1904 r., będąc oficerem 87. pp w Hanau, został przydzielony do GGS⁴¹. W roku akademickim 1904–1905

³⁷ O. von Lettow-Vorbeck, *Leitfaden für den Unterricht in der Taktik an den Königlichen Kriegsschulen*, Berlin 1876.

³⁸ B. von Poten, *Geschichte des Militär-Erziehungs- und Bildungswesens in den Landen deutscher Zunge*, t. 4: *Preussen*, Berlin 1896, s. 233–235.

³⁹ Immanuel, Friedrich, [w:] *Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd1025839846.html> [dostęp: 28.02.2021].

⁴⁰ Von Schellenberg, *Geschichte der Kriegsschule in Engers zur Feier ihres 50jährigen Bestehens 1913*, Berlin 1913, s. 70.

⁴¹ *Rangliste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1902*, Berlin 1904, s. 21, 234 [w kolejnych przypisach będą stosował skrót *Rangliste* i rok, którego dotyczy].

był wykładowcą historii wojen i taktyki na berlińskiej *Kriegsakademie*⁴². W październiku 1905 r. awansowano go na majora i przydzielono do 158. pp w Paderborn, gdzie służył w latach 1906–1909⁴³. Początkowo mogło wyglądać to na typową dla oficera SG rotacyjną praktykę w linii, jednak już po roku Immanuel przestał być oficerem agregowanym do GGS. Następnie, nadal w stopniu majora, w latach 1909–1912 służył w 21. pp w Toruniu⁴⁴. Awans na podpułkownika otrzymał dopiero w lipcu 1912 r., zapewne obejmując także w tym czasie stanowisko pierwszego oficera SG 128. pp w Gdańsku, z którym to pułkiem wyruszył na wojnę⁴⁵. Mając 57 lat nie był zatem prominentną postacią w armii. Z drugiej strony nie należy przeczyć jego niezwykle ożywionej działalności pisarskiej, która wydaje się dziś nieco zapomniana⁴⁶. Immanuel opublikował w latach 1902–1914 szereg prac w dziedzinie taktyki⁴⁷, ze sztandarowym *Handbuch* na czele⁴⁸. Szczególnie istotny wydaje się jego udział w dyskusjach nad nowymi zasadami taktycznymi regulaminów niemieckich, toczonymi na łamach periodyków wojskowych⁴⁹. Mimo pewnej nieobecności we współczesnej literaturze tematu, wy-

⁴² *Rangliste 1905*, s. 24, 495; L. von Scharfenort, *Die Königlich Preußische Kriegsakademie: 15. Oktober 1810–1910*, Berlin 1910, s. 378–379; B. Schwertfeger, *Die großen Erzieher des deutschen Heeres. Aus der Geschichte der Kriegsakademie*, Potsdam 1936, s. 138–140.

⁴³ *Rangliste 1906*, s. 191; *Rangliste 1907*, s. 292; *Rangliste 1908*, s. 297; *Rangliste 1909*, s. 298.

⁴⁴ *Rangliste 1910*, s. 175; *Rangliste 1911*, s. 176; *Rangliste 1912*, s. 176.

⁴⁵ *Rangliste 1913*, s. 280; *Rangliste 1914*, s. 285.

⁴⁶ Z klasycznych prac dotyczących ewolucji niemieckich zapatrywań taktycznych, jedynie w bibliografii i przypisie wspomina Immanuela: A.J. Echevarria II, *After Clausewitz. German Military Thinkers Before the Great War*, Lawrence, Kansas 2000, s. 157, 299. Jego prace są natomiast przywoływane w nowszych opracowaniach niemieckich, dotyczących sfery taktyki, jednak bez szerszej prezentacji i zainteresowania postacią autora; R. Raths, *Vom Massensturm zur Stoßtrupptaktik. Die deutsche Landkriegtaktik im Spiegel von Dienstvorschriften und Publizistik 1906 bis 1918*, Potsdam 2019, s. 29, 39, 114–115, 135, itd.; S. Leistenschneider, *Auftragstaktik im preußisch-deutschen Heer 1871 bis 1914*, Hamburg 2002, s. 127–132.

⁴⁷ Np. F. Immanuel, *Die Verfolgung Abriss der Kriegsgeschichte: Lehren für Heer und Truppenführung*, Berlin 1903; F. Immanuel, *Hervorragende Taten aus dem Kriege 1870/71: eine Sammlung von Beispielen*, Berlin 1904; wyd. 2, 1908; F. Immanuel, *Erfahrungen und Lehren des russisch-japanischen Krieges 1904/05 für Heer- und Truppenführung*, Berlin 1906; F. Immanuel, *Aufgaben auf dem Truppenübungsplatz, Kompagnien, Maschinengewehre, Bataillone, Infanterie-Regimenter, Infanterie-Brigaden*, Berlin 1911; F. Immanuel, *Was man vom französischen Heere wissen muß: der Patrouillendienst im Felde in Bezug auf das französische Heer: nach den neuesten Bestimmungen zusammengestellt*, Berlin 1913; F. Immanuel, *Kriegsgeschichtliche Beispiele zur Taktik der neuesten Zeit, 1870–1913: eine Erläuterung der heutigen Grundsätze für Heer- und Truppenführung*, Berlin 1914; F. Immanuel, *Lehnerts Handbuch für den Truppenführer für Feldgebrauch, Felddienst, Herbstübungen, Übungsritte, Kriegsspiel, taktische Arbeiten, Unterricht*, Berlin 1914.

⁴⁸ F. Immanuel, *Handbuch der Taktik*, t. 1–2, Berlin 1905; wyd. 2, 1910.

⁴⁹ Na łamach „Militär -Wochenblatt”: 1908, nr 71, s. 1664–1667; 1910, nr 2, s. 29–33; nr 3, s. 58–62; 1911, nr 9, s. 175–179; nr 11, s. 219–223; nr 132, s. 3055–3059; nr 133, s. 3075–3079. Na łamach „Kriegstechnische Zeitschrift”: 1907, nr 3, s. 120–127; nr 5, s. 228–233; 1912, 15, nr 5, s. 145–151; nr 6, s. 241–245; 1914, nr 6, s. 246–253.

daje się, że Immanuel był pisarzem zdecydowanie znanym. Potwierdza to także zawartość *Bibliografii do programu szkół wojskowych Związków Strzeleckich* z 1914⁵⁰, która w zakresie prac niemieckich zalecała lekturę trzech dzieł Immauela: *Handbuch*, pracy dotyczącej armii rosyjskiej⁵¹ i komentarza do regulaminu ćwiczebnego z 1908 r. W 1916 r. Immanuel był pułkownikiem i wydawał kolejne prace, co w warunkach wojennych jest wskazówką co od uznania dla jego zdolności. W tym kontekście wykorzystanie jego najnowszych prac, w tym świeżej książki *20 Monate Krieg*, należy uznać za zrozumiałe.

Spośród innych dzieł zwraca uwagę ograniczenie się do pracy szefa austriackiego *Armeoberkommando* Franza Conrada von Hötzendorfa, oraz klasycznej książki Willbalda Stavenhagena. W dołączonym wykazie prac przeznaczonych do dostarczenia pułkom znajdowało się także *Dienstunterricht für den Infanteristen des Deutschen Heeres* Adolfa i Walthera Transfeldta (ostatnie wydanie Berlin 1916). Tam też spośród polskich prac dołączono opracowanie Mariana Kukiela *Nauka bicia się na bagnety* i Libińskiego *Jak czytać mapy wojskowe*, a zatem prace dość ograniczone tematycznie⁵². Całość programu i zalecanej literatury pokazywała sposób rozumowania strony niemieckiej – polscy oficerowie mieli być szkoleni niemal od podstaw, tak by w przyszłości sprostać niemieckim wzorcom. Dlatego też przyjęta literatura była zasadniczo na poziomie pierwszych lat edukacji oficerskiej. Niewiele w tej materii zmienił zorganizowany od 1 do 28 lutego 1917 r. w Warszawie Kurs dla oficerów SG i Adiutantury⁵³. Skierowano na niego łącznie zaledwie 22 słuchaczy⁵⁴. Strona niemiecka nigdy nie traktowała go jako pełnowartościowego szkolenia, równoznacznego z tym, otrzymywanym przez sztabowców niemieckich⁵⁵. W mate-

⁵⁰ *Bibliografia do programu szkół wojskowych Związków Strzeleckich*, Kraków 1914, s. 5–6. Wykaz ten zawierał tylko sugerowane prace niemieckie i rosyjskie, jako najłatwiej dostępne.

⁵¹ F. Immanuel, *Was man vom russischen Heere wissen muß. Der Patrouillendienst im Felde in Bezug auf [...] u. einer Zeichenerklärung russischer Karten*, Berlin 1911.

⁵² Warszawa, CAW-WBH, KLPiDPKP, I.120.1.5, Wykaz podręczników dla szkół oficerskich i podoficerskich, które będą dostarczone pułkom w niżej podanej ilości egz. w najbliższym czasie, Warszawa 6 I 1917 r., k. 186.

⁵³ Na temat terminu kursu oraz liczby i listy uczestników przed laty doszło do sporu, związane go z publikacją Juliana Bugajskiego; J. Bugajski, *Wojenna Szkoła Sztabu Generalnego – pierwsza uczelnia wojskowa II Rzeczypospolitej*, WPH 1967, nr 1 (41), s. 209–210; J. Ciałowicz, *W sprawie Wojennej Szkoły Sztabu Generalnego wyjaśnienia, uzupełnienia i sprostowania*, WPH 1967, nr 4 (44), s. 456–459; J. Rzepecki, *Przyczynki do Dziejów Wojennej Szkoły Sztabu Generalnego*, WPH 1967, nr 2 (42), s. 465–466.

⁵⁴ Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.5, Pismo Komendy Legionów nr 516/3, Warszawa 27. I 1917 r., k. 208–209; sygn. I.120.1.363, Lista oficerów Szkoły Sztabowej w dniu 20. II 1917, k. 309.

⁵⁵ Warszawa, AGAD, 531: CGGW, sygn. 82, Pismo nr 1872 P 1 kierownika Abteilung Polnische Wehrmacht płk. Herzbrucha do Inspektora Kursów Wyszkozenia gen. porucznika Felixa Bartha, Warszawa 25. I 1917 r., k. 100.

riach dotyczących programu szkolenia brak niestety odniesień do stosowanej w jego trakcie literatury⁵⁶.

Hipotetycznie poddani szkoleniu ze strony niemieckich oficerów legioniści powinni czuć się usatysfakcjonowani możliwością poznania tajników jednej z najbardziej innowacyjnych armii ówczesnego świata. Nie ulega wątpliwości, że pod względem organizacyjnym, taktycznym i technicznym armia niemiecka mogła wówczas uchodzić za wzorcową⁵⁷. W niemieckich raportach z pierwszych miesięcy szkolenia widać jednak wyraźnie obustronne rozczarowanie efektami działań⁵⁸. Wizje obu podmiotów były tu bowiem całkowicie rozbieżne. Niemieccy doradcy, często oficerowie rezerwy lub w stanie spoczynku z wieloletnim stażem, chcieli budować wojsko od podstaw, poczynając od elementarnych zasad pełnienia służby, wymogów formalnych, dyscypliny. Bez tych nie widzieli możliwości przejścia do bardziej skomplikowanych szkoleń taktycznych. Narażało to na opór polskiej kadry dowódczej, często o bogatym już frontowym doświadczeniu, odznaczanej, dumnej ze swych bojowych osiągnięć. Polscy oficerowie przewyższali często stopniem swych starszych wiekiem instruktorów, mając niewiele zrozumienia dla ich optyki. Szczególnym problemem z niemieckiego punktu widzenia był samokształceniowy pęd Polaków. Wywodzący się w dużej mierze z inteligencji legioniści wykazywali niewiele zainteresowania prozą służby garnizonowej, o wiele bardziej pociągała ich zgłębianie tajników wyżej sztuki wojennej, lektura i tłumaczenie niezbędnych prac. Słaba znajomość języka niemieckiego utrudniała wielu realizację ambicji, w tym sobie dopiero tłumaczonych regulaminów. Co więcej, już 21 marca 1917 r. Barth zadeklarował wstrzymanie dalszych prac nad translacją przepisów dla *Polnische Wehrmacht*⁵⁹. W tej sytuacji rozpoczęcie prac nad odtworzeniem rodzimej, oryginalnej literatury wydawało się koniecznością.

Drugą z podjętych przez Beselera w obliczy fiaska deklaracji dwóch cesarzy decyzji było samowolne wydanie 13 listopada dekretu o powołaniu Rady Stanu i Sejmu. W ramach utworzonej ostatecznie Tymczasowej Rady Stanu (TRS),

⁵⁶ Warszawa, AGAD, 531: CGGW, sygn. 82, Ausbildung-Kurse für Offiziere, b. d., k. 112; Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.236, Sprawozdanie z przebiegu kursu oficerów Sztabu Generalnego i Adiutantury [załącznik do pisma pisma nr 92 Geh. Inspektora Kursów Wyszkozenia gen. porucznika Felixa Bartha do Abteilung Polnische Wehrmacht], Warszawa 10 III 1917 r., b. p.

⁵⁷ Z. Matuszak, *Obrona operacyjna w wojskowości europejskiej 1914–1939. Wybrane problemy*, Piotrków Trybunalski 2004, s. 10–34; D.T. Zabecki, *Niemieckie ofensywy 1918 roku. Operacyjny poziom sztuki wojennej-studium przypadku*, Oświęcim 2015, s. 73–95, 99–111.

⁵⁸ J. Jędrysiak, *Kadra oficerska Legionów Polskich w ocenie niemieckich doradców z marca 1917 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2020, nr 4, s. 267–297.

⁵⁹ Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.68, Pismo nr 1976 I Inspektora Kursów Wyszkozenia gen. porucznika Felixa Bartha do Komendy Legionów, Warszawa 21 III 1917 r., k. 78.

17 stycznia 1917 r. powołano także Komisję Wojskową (KW)⁶⁰. Oczywiście w polskich zamysłach Komisja w przyszłości stać się polskim Ministerstwem Wojny, co jednak bardzo szybko zostało uzależnione od wyłącznej woli Beselera⁶¹. Do czasu jego utworzenia istnieć mogła jedynie specjalna komisja, co w zasadzie ograniczało pole działalności KW do prac studyjnych i doradczych⁶². W początkowym okresie, tj. reorganizacji spowodowanej kryzysem przysięgowym jej struktura obejmowała sześć referatów⁶³, w tym powołaną 28 lutego 1917 r. komisję ds. spraw słownictwa wojskowego⁶⁴. Celem istnienia tej komórki było ustalenie jednolitej terminologii wojskowej opartej o dawne słownictwo i odpowiadającej potrzebom obecnym wojska polskiego oraz przygotowanie materiałów do wydania słownika wojskowego. Kontynuowano w tej materii dzieło zapoczątkowane przez analogiczną komórkę, działającą od 1915 r. przy Komendzie Naczelnej Polskiej Organizacji Wojskowej⁶⁵. Komisję podzielono na sekcje: taktyczną, prawniczą, techniczną, medyczną, terenoznawcą, w późniejszym czasie, miały także powstać sekcje ds. nauki o broni i hippiki. Skład główny komisji tworzyli jako sekretarz Jerzy Gostyński, dyrektor Muzeum Narodowego w Warszawie Bronisław Gembarzewski, inż. Feliks Kucharzewski, mec. Leon Papiński, lekarz prof. dr Leon Kryński, językoznawca prof. dr Stanisław Szober, lekarz prof. dr Ignacy Baranowski, kpt. dr Marian Kukiel i por. inż. Jędrzej Moraczewski.

Członkowie sekcji oceniali sceptycznie wykonane już tłumaczenia regulaminów niemieckich i austriackich. Z przykrością stwierdzano konieczność poprawy terminologii i stylu, w wielu miejscach proste błędy translacyjne, wymagające korekty. Z tego też względu za niezbędne uznano dokładne przestudiowanie regulaminów armii sojusznicznych oraz wyodrębnienie z nich najpowszechniej używanych określeń⁶⁶. Bardzo krytyczny wobec przedstawionych

⁶⁰ Konkurencyjną propozycję zgłosił Władysław Studnicki, który postulował powołanie inspektoratu cywilnego, mającego za zadanie przeprowadzenie przymusowego poboru trzech roczników (20–22-letków). Inspektora głównego i jego zastępcę mianować miały mocarstwa centralne, TRS miał delegować do niego trzech reprezentantów i mianować inspektorów okręgowych; Warszawa, Archiwum Akt Nowych (AAN), Tymczasowa Rada Stanu (TRS): 1, sygn. 4, Tymczasowa Rada Stanu. Sprawy wojskowe 15. I-1. IX 1917 r., b.m., b.d., k. 2–3.

⁶¹ AAN, TRS: 1, sygn. 19, Komunikat w sprawie organizacji Wojska Polskiego, b.m., b.d., k. 4–5.

⁶² AAN, TRS: 1, sygn. 4, Tymczasowa Rada Stanu. Sprawy wojskowe 15. I-1. IX 1917 r., b.m., b.d., k. 2.

⁶³ J. Snopko, *Sprawozdanie z działalności...*, s. 313–323. Zob. także W. Gierowski, *Królewsko-Polska Komisja...*, cz. 1, s. 133.

⁶⁴ Warszawa, CAW-WBH, Komisja Wojskowa Tymczasowej Rady Stanu (KW TRS), sygn. I.160.1.18, Sprawozdanie Komisji dla spraw słownictwa wojskowego od 28. II do 11. VI 1917 r., b.m., 14. VI 1917 r., b.p.

⁶⁵ J. Snopko, *Sprawozdanie z działalności...*, s. 316–317.

⁶⁶ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.18, Sprawozdanie Komisji dla spraw słownictwa wojskowego od 28. II do 11. VI 1917 r., b.m., 14. VI 1917 r., b.p.

mu do oceny tłumaczeń był zwłaszcza Bronisław Gembarzewski. Uważał, że były one wykonane bez polotu, pełne zwrotów obcych językowi polskiemu, przesiąknięte oczywistymi kalkami językowymi⁶⁷. Zwracał na to uwagę już wcześniej w prezentowanych przez siebie zasadach pracy⁶⁸. Sprawa ustalenia i uzupełnienia słownictwa wojskowego miała w jego ocenie pierwszorzędne znaczenie. Dawne słownictwo wojskowe nie było bowiem wystarczające na obecnym etapie rozwoju wojskowości, częściowo poszło także w zapomnienie. Kadra organizacji strzeleckich i Legionów usiłowała temu zaradzić, ich wysiłek przerwała jednak wojna. Zniszczyło to szansę na systematyczną pracę, a brak instytucji koordynującej, czyli autorytetu, spowodował, że polskie słownictwo wojskowe zwyczajnie nie było ujednolicone, a przez wpływ literatury obcej było skażone zagraniczną terminologią. Problem ten pogłębiał fakt dynamicznych przemian w sztuce wojennej w okresie trwającej wojny. W ten sposób literatura obcojęzyczna jeszcze bardziej dystansowała istniejącą polską, stwarzając ryzyko, że wobec braków w rodzimym słownictwie, jeszcze silniej zakorzeni się w nim pojęcia obce. Tymczasem Gembarzewski uważał za tendencję typową dla nowoczesnych armii dążność do usunięcia obcojęzycznych naleciałości. Dyrektor zalecał by prace komisji oprzeć o dawne wydawnictwa, celem wskrzeszenia piękna dawnej rodzimej literatury wojskowej, przy uwzględnieniu dorobku organizacji strzeleckich i Legionów. Liczył w tym dziele na współpracę kardy oficerskiej i społeczeństwa.

W innym zachowanym tekście⁶⁹, który także najpewniej wyszedł spod ręki Gembarzewskiego, wskazywano, że polska literatura wojskowa nie rozwijała się w sposób naturalny. W dawnej Polsce działały na nią różne wpływy obce, zależne od wzorów jakie armia polska przyjmowała. Dopiero w czasach napoleońskich stworzono własną, piękną pod względem formy literaturę i słownictwo wojskowe. Późniejsze dzieje Polski sprawiły jednak, że dorobek ten poszedł w zapomnienie. Odrodzony ruch wojskowy usiłował ją odtworzyć na początku XX w. Problemem był jednak nadmierny zapał i brak ustalonych autorytetów. Ponadto wśród oficerów Legionów tworzących literaturę wojskową silne były wpływy armii zaborczych. Słuszność tej diagnozy podkreśla wykaz literatury znajdujący się w materiałach sekcji. Stanowi on smutne potwierdzenie faktu, że od lat 60. XIX w. polska refleksja nad wojną we wszelkich aspektach w wyraźny sposób zamarła⁷⁰.

⁶⁷ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.18, Oświadczenie Bronisława Gembarzewskiego na posiedzeniu Komisji do spraw słownictwa wojskowego 16. kwietnia 1917 r., b.m., 19. IV 1917 r., b.p.

⁶⁸ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.18, Zasady pracy, b.m., 30. III 1917 r., b.p./

⁶⁹ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.18, W sprawie literatury, b.m., b.d., b.p.

⁷⁰ Pełna lista prac wykorzystywanych przez komisję zob. Aneks 1.

Mając na względzie trudną sytuację komórka ograniczyła zakres planowanych prac. Wedle sprawozdania z czerwca 1917 r.⁷¹ w ich prowadzeniu oparto się przede wszystkim na analizie istniejących słowników wojskowych niemieckich, francuskich i rosyjskich, celem uzyskania materiału do słownika polskiego. Wobec braków w terminologii, zakładano także analizę polskich słowników z dziedzin pokrewnych lub pomocniczych względem sfery militarnej, w tym zwłaszcza techniki, prawa i medycyny, co tłumaczy tak znaczny udział przedstawicieli tych nauk w sekcji. Wreszcie, jako źródło pomocnicze zamierzano wykorzystać dawną polską literaturę wojskową, wśród której wyszczególniono następujące pozycje (układ oryginalny):

Regulaminy jazdy 1765–1830.

Regulaminy piechoty 1830 i 1863.

Jerzy Paszkowski, *Nauka praktyczna kanoniera*, Warszawa 1830.

Nicolas Rouget, *Dykcyonarz doręczny dla inżynierów, obejmujący wszelkie części fortyfikacyi i innych nauk téżże broni właściwych i ułożony w porządku alfabetycznym słów francuskich*, Warszawa 1825.

Henri-Jean-Baptiste de Bousmard, *Roboty artylleryi i fortyfikacyi przy obronie twierdz: wyiątek z dzieła o fortyfikacyi, ataku i obronie twierdz*, [Warszawa] 1811.

Zdania o tegoczesnym wojowaniu. Dzieło Pruskiego Maiora C. Decker, ułożone według uwag generała Rogniat i rękopisma wykładanego w Berlinie oficerom Sztabu Głównego, tłum. Antoni Wroniecki, Warszawa 1828.

Zbiór komendnych wyrazów w języku rossyiskim i polskim. Stosownie do rozkazu Jego Cesarzowiczowskiej Mości Wielkiego Xiążęcia Konstantyna, Warszawa 1815.

Wojciech Chrzanowski, *Rys taktyki stosowanej jazdy*, Paryż 1837.

Wojciech Chrzanowski, *Rys taktyki zastosowanej piechoty, tudzież manewra wojenne, pulkowe i brygadne*, Paryż 1837.

Wojciech Chrzanowski, *Wyciągi z celniejszych dzieł o wyższej części sztuki wojskowej*, Berlin i Paryż 1844.

Antoni Wroniecki, *Sprawa pieszka, według ducha naszego wieku*, ks. 1–2, Paryż 1844.

Konstanty Karwowski, *Rys zasad chirurgji wojennej*, Warszawa 1863.

Wojciech Chrzanowski, *O przyrządzaniu mostów i przepraw*, Paryż 1842.

Filip Nereusz Meciszewski, *Fortyfikacja polowa*, Warszawa 1825.

Ksawery Krysiński, *Prawa karzące wojskowe wypisane z księgi praw pod tytułem: Le guide des juges militaires*, Warszawa 1824.

Antoni Jakubowicz, *Wiadomości wojskowe o broni palnej*, Warszawa 1824.

Józef Gałęzowski, *Artyllerya. O działach gwintowanych. Odczyty miane w Towarzystwie wojskowych polskich w Paryżu*, Paryż 1867.

⁷¹ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.18, Sprawozdanie Komisji dla spraw słownictwa wojskowego od 28. II do 11. VI 1917 r., b.m., 14. VI 1917 r., b.p.

Wydawnictwa Związku i Drużyn Strzeleckich, Dep. Wojsk. NKN, POW: *Regulamin służby polowej, Regulamin służby wewnętrznej, Regulamin wojsk pieszych*.

Rawicz [Marian Januszajtis], *Instrukcja strzelecka do użytku Drużyn, Oddziałów Strzeleckich, jak również Drużyn Strzeleckich młodzieży szkolnej*, Lwów 1912.

Nietrudno zauważyć, że powyższa lista zawierała prace pochodzące z zupełnie innych realiów prowadzenia wojny, a terminologia z czasów wojen napoleońskich i Królestwa Kongresowego mogła mieć jedynie pomocnicze znaczenie w kształtowaniu polskiego słownictwa wojskowego. Poza korektą regulaminów komisja nie planowała w pierwszym okresie działalności wydawania własnych lub tłumaczenia prac obcych. Zmieniło się to dopiero po kryzysie przysięgowym.

Działalność Komisji Wojskowej na polu wydawniczym

Kryzys przysięgowy stał się oczywistym katalizatorem zmian w niemieckim podejściu do tworzenia Wojska Polskiego. Jesienią 1917 r. w zasadzie przesądono, iż budowana formacja będzie miała fasadowy i symboliczny charakter. Bessler ostatecznie utracił zaufanie do PKP, a korpus został rozkazem z 24 sierpnia 1917 r. zwrócony pod komendę austriackiego sojusznika⁷². Niemcy pozostawili na terenie GGW część oficerów legionowych, celem rozpoczęcia budowy *Polnische Wehrmacht* od podstaw⁷³. Pułkownik Henryk Minkiewicz został mianowany Inspektorem Szkół Piechoty, płk Marian Januszajtis szefem sztabu Inspekcji Kursów Wyszkożenia, którą kierował płk Leon Berbecki⁷⁴. We wrześniu sformowano Szkołę Aspirantów Oficerskich, której kierownikiem został kpt. Marian Kukiel⁷⁵. Zreorganizowano także Komisję Wojskową, która od 25 sierpnia 1917 r. była kierowana przez referenta wojskowego Ludwika Górskiego. Miejsce pracowników cywilnych zajęli oficerowie, a biura komisji przekształcono w sekretariat generalny oraz cztery wydziały⁷⁶. Niedługo potem KW stała się organem kolejnego ciała, powołanej do życia 12 września 1917 r. Rady Regencyjnej⁷⁷.

⁷² Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.562, Pismo Abteilung Polnische Wehrmacht Tgb. Nr. 450/17 geh., Warszawa 24 VIII 1917 r., k. 126–134.

⁷³ Warszawa, CAW-WBH, KLiDPKP, sygn. I.120.1.562, Pismo Inspekcji Wyszkożenia PSZ Tgb. Nr. 244 Ia geh., Warszawa 25 VIII 1917 r., k. 160–164; Warszawa, CAW-WBH, WBBH, sygn. IX.1.3.185, Edward Barszcz, „Polska Siła Zbrojna”, Warszawa, maj 1974, s. 23–24, mps.

⁷⁴ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.16, Pismo Nr 450/17 P Geh. Szefa Sztabu Generalnego Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego ppłk. Wilhelma von Nethe do Inspektora Kursów Wyszkożenia gen. piechoty Felixa Bartha, Warszawa 24 VIII 1917 r., k. 58–65.

⁷⁵ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, I.121.1.10, Meldunek Kierownika Szkoły Aspirantów Oficerskich kpt. Mariana Kukiela do Inspekcji Wyszkożenia, Ostrów 5. IX 1917 r., k. 2.

⁷⁶ J. Snopko, *Sprawozdanie z działalności...*, s. 323.

⁷⁷ Z.J. Winnicki, *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*, Wrocław 2017, s. 35–39, 254.

Wydział I studiów nad wojskowością polską został wiosną 1918 r. przemianowany na Sekcję Naukową. Jak wynika z zachowanego sprawozdania⁷⁸, pierwsze siedem miesięcy pracy tej komórki było bardzo trudne ze względu na niedostatki kadrowe. Do lipca 1918 r. jej działania opierały się głównie na pracy jej szefa dr. Wacława Tokarza⁷⁹ oraz kpt. Janusza Gąsiorowskiego. Dopiero potem w jej skład weszło dziewięciu pracowników⁸⁰. Wydział/Sekcja był w związku z tym przeładowany zadaniami, do których zaliczono:

- utworzenie i zgromadzenie zbiorów Centralnej Biblioteki Wojskowej;
- utworzenie Centralnego Archiwum Wojskowego;
- wydawanie pism periodycznych dla oficerów i żołnierzy;
- wydawanie pism nieperiodycznych;
- wydawanie niezbędnych skryptów litograficznych i słowników.

Nie były to jedyne problemy na jakie napotkano w przeciągu niemal roku działalności. Niemieckie władze okupacyjne bardzo utrudniały stronie polskiej wszelką działalność wydawniczą, ograniczając przydziały papieru lub blokując różne pisma przy pomocy cenzury. W tym celu wielokrotnie narażano się na koszty i stratę czasu, wybrane teksty trzeba było bowiem specjalnie na potrzeby cenzury tłumaczyć na język niemiecki. Ze względu na ograniczenia ruchu spowodowane realiami wojennymi, na ręce gremium docierało zdecydowanie mniej materiałów z Galicji, niż zakładano. Co więcej IW miała czynić stronie polskiej liczne trudności w zakresie zakupu, tłumaczenia i wydawania wybranych prac. Wielokrotnie wstrzymywała także wydanie pozycji już gotowych do druku, narażając Komisję na koszty związane z nierealizowaniem zawartych umów wydawniczych. W raporcie uskarżano się także na fatalny stosunek części inteligencji polskiej do spraw wojska. Wiele osób odmawiać miało współpracy, a prasa nie wspominała o pracach organów wojskowych. Wiele księgarń nie chciało przyjmować na skład wydawnictw Komisji. Ponadto korpus oficerski posiadał niewielki potencjał do prowadzenia badań, które zostały dodatkowo rozproszone. Sytuacja ta nie może dziwić, był to w pierwszym rzędzie efekt konsekwentnego rozbijania potencjału kadr legionowych przez Niemców, realizowanego przez cały 1917 r. Pozostałe w Królestwie po kryzysie przysięgowym oddziały *Polnische Wehrmacht* miały charakter kadrowy i symboliczny. „*Beseler Knechte*” jak ich niekiedy nazywano, budzili niechęć nie tylko osób związanych z obozem legionowym, lecz także szerokich grup społecznych.

⁷⁸ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.29, Sprawozdanie Sekcji Naukowej z działalności za czas od 1/X 1917 do 30/X 1918, b.m., b.d., b.p.

⁷⁹ Na temat działalności Tokarza w tym czasie niestety bardzo zdawkowo: P. Biliński, *Wacław Tokarz 1873–1937. Historyk walk o niepodległość*, Kraków 2018, s. 96–102.

⁸⁰ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.45, Sekcja Naukowa [skład osobowy i podział kompetencji], b.m., b.d., b.p.

Mimo tych trudności Sekcja Naukowa mogła pochwalić się konkretnymi dokonaniem, choć zachowane materiały pokazują jak ciężkie zadanie spoczywało na barkach jej członków. Niewątpliwym sukcesem było rozpoczęcie wydawania czasopisma fachowego „Bellona”⁸¹. Gotowość wydawania obu periodyków Komisja zadeklarowała już 25 października 1917 r.⁸² Zaprotestował jednak wówczas Wydział Prasowy GGW, który odmówił zgody na kolportaż „Bellony” oraz „Wiarusa”⁸³. Motywował to dość bałamutnie problemem z papierem na druk dwóch periodyków. Był to argument zupełnie chybiony, albowiem Komisja Wojskowa zabezpieczyła materiał uprzednio, a odmowa narażała ją jedynie na straty finansowe i problemy prawne⁸⁴. Umowa na wydawanie obu periodyków była już bowiem zawarta⁸⁵. Działania strony niemieckiej interpretowano jako próbę nakłonienia do rezygnacji z wydawania jednego z czasopism. Zakończyła się ona fiaskiem i ostatecznie 14 grudnia wydano zgodę na druk przeznaczonego dla żołnierzy „Wiarusa”⁸⁶, a 28 grudnia „Bellony”⁸⁷. Ostatecznie, po pokonaniu trudności pierwszy numer „Bellony” ukazał się dopiero z końcem lutego 1918 r. Chwilę później wydawanie periodyku ponownie zostało wstrzymane przez zawirowania związane z traktatem brzeskim i trwającym przeszło sześć tygodni strajkiem drukarzy⁸⁸. Następnie znów pojawiły się problemy z przydziałem i zakupem papieru. Raport komisji wspominał, że pomysł wydawania czasopisma przyjęto z niedowierzaniem⁸⁹, co przełożyło się na niewystarczającą liczbę współpracowników⁹⁰.

⁸¹ J. Ślipiec, „Bellona” w służbie Klio w latach 1918–1939, „Kwartalnik Bellona” 2008, nr 3, s. 145–149.

⁸² Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.45, Sprawozdanie z działalności Wydziału I Komisji Wojskowej za czas od 1 X 1917 do 25 IV 1918 r. (26 IV 1918), Warszawa 26 IV 1918 r., b.p.

⁸³ J. Pytel, „Wiarus” jako organ Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu (I I – II XI 1918), „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1965, nr 4/1, s. 134–140.

⁸⁴ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.29, Pismo do wydziału prasowego GGW, Warszawa 4 XII 1917 r., b.p.

⁸⁵ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.29, Umowa między Komisją Wojskową Tymczasowej Rady Stanu a właścicielem księgarni Wincentym Jakowickim, b.m., b.d., b.p.

⁸⁶ Zgadzam się z Janem Pytlem, że wpływ na to mogło mieć zaprezentowanie koncepcji pisma jako zbliżonego do niemieckiego „Soldatenfreund”. Pierwotną nazwą miała być „Dekada żołnierska”; J. Pytel, „Wiarus”..., s. 134–135; Warszawa, CAW-WBH, TRS, sygn. I.160.1.45, Pismo Komisji Wojskowej do Generała Gubernatora Warszawskiego, Warszawa 23 X 1917 r., b.p.

⁸⁷ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.45, Sprawozdanie z działalności Wydziału I Komisji Wojskowej za czas od 1 X 1917 do 25 IV 1918 r. (26 IV 1918), Warszawa 26 IV 1918 r., b.p.

⁸⁸ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.45, Notatka Wacława Tokarza z 16 VI 1917 r., b.m., b.p.

⁸⁹ W teczce o sygn. I.160.1.29 znaleźć można szereg zaproszeń do współpracy, brak jednak odpowiedzi.

⁹⁰ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.29, Sprawozdanie Sekcji Naukowej z działalności za czas od 1/X 1917 do 30/X 1918, b.m., b.d., b.p.

Mimo to do końca października wydano łącznie 10 numerów „Bellony”, zawierających 70 artykułów, z tego 10 o strategii, 24 historyczno-wojskowe, omówiono 113 książek, w tym 86 niemieckich, 20 polskich, 7 francuskich. Były głównie prace wydane od początku I wojny światowej, a zatem aktualne. Na początku listopada posiadano materiał na kolejne 3–4 zeszyty. Oczywiście spisy treści poszczególnych numerów były tłumaczone na język niemiecki, w celach kontrolnych⁹¹. „Bellona” stała się symbolem odradzania piśmiennictwa wojskowego i była jednym z najważniejszych czasopism wojskowych odbudowanego Wojska Polskiego. Posiadanie związanego z armią periodyku stanowiło także jeden z atrybutów nowoczesnych sił zbrojnych⁹².

O wiele więcej wysiłku wymagała działalność Wydziału I KW w zakresie wydawania podręczników wojskowych i prac zwartych. Zgodnie z zachowanym raportem działania w tej materii zamierzano rozpocząć od stycznia 1918 r.⁹³ Planowano wydać przynajmniej jeden podręcznik z każdego działu nauk wojskowych, najpotrzebniejsze podręczniki dla szkół i oddziałów, kilka książek ogólniejszych dla zainteresowania szkół sprawami wojskowymi oraz podręczniki z historii wojskowości polskiej. W tym celu przeprowadzono konsultacje z wydawnictwami niemieckim, zawarto także korzystną umowę z księgarnią Arcta i wytypowano tłumaczy poszczególnych dzieł. Niestety, sprawa tłumaczeń prac natrafiła na nie spodziewane trudności ze strony Inspekcji Wyszkożenia i *Abteilung Polnische Wehrmacht*, która w znaczący sposób wpłynęły na ostateczną liczbę wydanych prac. Spór związany z tą sprawą ciągnął się przez wiele miesięcy i w sposób bardzo wyraźny pokazuje stosunek niemieckiego „sojusznika” do sprawy rozwoju intelektualnego polskich oficerów.

Pierwsze pismo w sprawie planów wydawniczych zostało skierowane przez Wacława Tokarza do Inspekcji Wyszkożenia już 21 listopada 1917 r.⁹⁴ Dyrektor informował w nim o zamiarze przystąpienia przez KW do wydawania podręczników. W pierwszym etapie zakładał, że będą to przede wszystkim spolszczenia najważniejszych prac niemieckich, niezbędnych dla edukacji oficerów i szkół wojskowych. Wiadomym było, że część polskich oficerów samodzielnie podjęła

⁹¹ Tłumaczenia te zawarte w teczce o sygn. I.160.1.29.

⁹² Rola prasy wojskowej polegała wówczas przede wszystkim na wyborze, strukturyzacji, pozycjonowaniu i powtarzaniu konkretnych treści, prowadząc w konsekwencji do instytucjonalizacji określonych tematów; Ch. Haller, *Militärzeitschriften in der Weimarer Republik und ihr soziokultureller Hintergrund. Kriegsverarbeitung und Milieubildung im Offizierskorps der Reichswehr in publizistischer Dimension*, Trier 2012, s. 30–31.

⁹³ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.45, Sprawozdanie z działalności Wydziału I Komisji Wojskowej za czas od 1 X 1917 do 25 IV 1918 r. (26 IV 1918), Warszawa 26 IV 1918 r., b.p.

⁹⁴ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.46, Pismo nr 2293 Wacława Tokarza do Inspekcji Wyszkożenia Polskiej Siły Zbrojnej [kopia], b.m. 21 XI 1917 r., b.p.

już prace translacyjne, stąd KW notyfikowała inicjację działań w tej materii. Tokarz zawarł w piśmie listę planowanych do wydania prac, z trzech grup. Pierwszą tworzyły opisywane już *Leitfaden*, dotyczące kolejno *Befestigungslehre*, *Heerwesen*, *Schreibewesen*, *Taktik*, *Truppendienst* i *Waffenlehre*. Drugą grupę stanowiły przede wszystkim kolejne tomy z wydawanej przez E.S. Mittler und Sohn serii *Handbibliothek des Offiziers* (układ oryginalny, daty wydań dodane przez autora):

Graf von Schwerin, *Der Adjutantendienst bei den Truppen aller Waffen, bei Garnisonkommandos und Bezirkskommandos*, Berlin 1909.

[Major Hugo von Berlin], *Handbuch der Waffenlehre: Für Offiziere Aller Waffen zum Selbstunterricht Besonders zur Vorbereitung für die Kriegsakademie von Berlin*, Berlin 1904, 1908 i 1912.

Wedel, *Der Kompagniechef. Ein Ratgeber für Erziehung, Ausbildung, Verwaltung und Besichtigung der Kompagnie*, wyd. 4, Berlin 1911.

Friedrich Immanuel, *Handbuch der Taktik*, Berlin 1905.

Julius Hoppenstedt, *Taktisches Handbuch des Infanterie-Offiziers: ein Ratgeber für Ausbildung und Führung der Truppen sowie für die taktische Fortbildung des Offiziers*, Berlin 1908.

Constantin von Altrock, *Das Kriegsspiel. Eine Anleitung zu seiner Handhabung. Mit Beispielen und Lösungen*, Berlin 1908.

Konrad von Lehmann, Eggert von Estroff, *Dienstunterricht des Offiziers. Anleitung zur Erteilung des Mannschaftsunterrichts in Beispielen*, Berlin 1909.

Otto von Trotha, *Die Ausbildung unserer Unterführer für den Kriegsbedarf*, wyd. 2, Berlin 1891.

Friedrich Immanuel, *Taktische Aufgaben für Übungen und Kriegsspiel in Verbänden aller Art bis zum Armeekorps einschließlich: auf Grund der neuesten Vorschriften*, Berlin 1909.

Constantin von Altrock, *Truppenführung. Ein Handbuch zum Selbststudium der angewandten Taktik in einer Stufenfolge von Aufgaben für Offiziere aller Waffen*, Berlin 1909.

5. Hans Bober, *Der Feldverpflegungsdienst bei der Truppe; ein Ratgeber für Offiziere aller Waffen*, Berlin 1914.

Ostatnią pracą przeznaczoną do wydania była wykorzystywana w trakcie kursów szkoleniowych na początku 1917 r. książka Conrada. Tokarz informował także, że Komisja była otwarta na nadsyłanie propozycji innych prac, w tym dotyczących dziejów Legionów, ich organizacji, opisów działań itd. Przedstawionych powyżej katalog prac, choć w dużej mierze wydanych przed 1914 r., wydawał się być dobrym planem szybkiego stworzenia rezerwuaru podstawowej literatury fachowej. Choć za smutną konstatację należy uznać brak potencjału rodzimych autorów w tym dziele, oparcie się na sprawdzonych, niemieckich i austriackich wzorcach trudno uznać za kontrowersyjne.

W tym kontekście sporym zaskoczeniem była treść przesłanej niecały tydzień później odpowiedzi Inspekcji Wyszkolenia⁹⁵. Szef referatu IIb stwierdził w nim kategorycznie, że literatura wskazana w piśmie jako przeznaczona do translacji była całkowicie przestarzała i niezgodna z regulaminami uwzględniającymi aktualny stan sztuki wojennej. Powodowało to jego zdaniem obawę, że promowanie ich treści może upowszechnić w korpusie oficerskim zasady i poglądy zupełnie nieprzydatne w kontekście doświadczeń Wielkiej Wojny. Tłumaczenie takich prac byłoby marnotrawstwem czasu, sił i środków. Stąd Inspekcja wносиła by przed przystąpieniem do takiej aktywności Komisja Wojskowa zwracała się każdorazowo do IW po radę, a organ będzie rozstrzygał czy nie zachodzą wątpliwości co do przydatności tłumaczonych dzieł.

Zapoznany z pismem Tokarz nie krył zdziwienia postawą Niemców⁹⁶. Oczywiście żądanie Inspekcji by Komisja Wojskowa porozumiewała się z nią w sprawie wydawnictw traktował jak w pełni zasadne. Co więcej, wyraźnie podkreślał, że przed sporządzeniem listy poprosił o konsultację ustną i wskazanie relewantnych wydawnictw pułkowników Minkiewicza i Januszajtisa. Była to uwaga o tyle ważna, że obaj oficerowie z racji swych stanowisk mieli stały kontakt z niemieckimi instytucjami i dobrą orientację w najnowszej literaturze niemieckiej. Co więcej, obaj mieli także możliwość zapoznania się z rzeczywistym stanem niemieckiej refleksji o wojnie, uczestnicząc jesienią 1917 r. w wizytowaniu dywizji frontowych oraz kursach w obozach ćwiczebnych dla oficerów niemieckich, zorganizowanych na froncie zachodnim⁹⁷. Tokarz przywoływał zatem w swej opinii zdecydowane autorytety w polskich obozie. Minkiewicz wskazał m. in. pracę Transfeldta, której ostatnie wydanie pochodziło z 1917 r. i było wykorzystywane powszechnie nie tylko w armii niemieckiej. Januszajtis zaproponował *Leitfaden* i prace z serii *Handbuch des Offiziers*. Tłumaczeniem części tych prac zajmowali się już zresztą z inicjatywy Komisji polscy oficerowie. Przekładu Transfeldta dokonał już częściowo ppor. Kura; *Leitfaden für Waffelnlehre* tłumaczył por. Płoszański; *Leitfaden für Befestigungslehre* por. Elsenberg. Pracowano także na dziełami Lehmana i Estorffa oraz Conrada (wyd. z 1917 r.). Tokarz podawał zatem tylko prace, o których wiedział, że są znane i znajdują się w tłumaczeniu. Dalej dyrektor stwierdzał, że należało także wydać prace Schwerina, Paula

⁹⁵ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.47, Odpis i tłumaczenie pisma nr 11298 IIb Inspektoratu Wyszkolenia przy Naczelnym Wodzu Wojsk Polskich do Komisji Wojskowej przy T.R.St., Warszawa 27 XI 1917 r., k. 95.

⁹⁶ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. 1.160.1.45, Opinia Wacława Tokarza w sprawie pisma Inspekcji Wyszkolenia z dn. 27/XI b.r. nr. 11298 IIb, b.m., 4 XII 1917, b.p.

⁹⁷ Warszawa, CAW-WBH, Wojskowe Biuro Historyczne (WBH), sygn. I.341.1.417, Odpis z rozkazu Inspekcji Wyszkolenia, Warszawa 18 X 1917 r., b.p.; Odpis z rozkazu Inspekcji Wyszkolenia, Warszawa 7 XII 1917 r., b. p.; Fryburg-Bryzgowijski, Bundesrarchiv Abteilung Militärarchiv (BA-MA), Chef der Heeresarchive, RH 18/1589, Übungskursus Sedan, Führerkursus Sedan, marzec 1930, s. V, XIV.

Bronsarta von Schellendorffa⁹⁸ oraz kilka innych pozycji zarówno wymienionych oraz tych, które używano na kursie zorganizowanym dla polskich oficerów SG na początku 1917 r. Szczególne zdziwienie Tokarza wywołało określenie jako przestarzałych *Leitfaden*, wykorzystywanych przecież do szkolenia pułków legionowych. Wydania wskazane w piśmie zostały przeważnie wydane już w czasie wojny, w 1914 r. Skoro zatem uznano je za odpowiednie dla oficerów niemieckich, trudno było zrozumieć czemu nie mieliby korzystać z nich Polacy. Z ich punktu widzenia nawet nieco zdezaktualizowany stan wiedzy byłby wyraźnym krokiem naprzód. Polscy oficerowie, wciąż w przeważającej mierze nie znający języka niemieckiego, nadal korzystali głównie z rosyjskich tłumaczeń *Leitfaden*, dokonanych ze starszych wydań. Co więcej, Tokarz nie taił swych ambitnych zamiarów modernizacji treści części z tych materiałów. Dziwiło go także zaprezentowane przez Niemców podejście do prac wznawianych w czasie wojny, np. *Handbuch Immanuela*. Część podręczników, np. *Taktische Aufgaben Immanuela* czy dzieła Altrocka miały dla niego wartość stałą i nieprzemijającą. Starając się załagodzić sytuację, Tokarz zauważał, że wobec dynamicznych zmian w sztuce wojennej łatwo było o pomyłkę, zwłaszcza w warunkach polskich, gdzie armia stawiała pierwsze kroki. Zastrzegał jednocześnie, że żadna książka nie była równoznaczna z regulaminem, ten zawsze musiał odzwierciedlać stan aktualny. Dynamika zmian powodowała zresztą, że czasem także regulamin drukowany nie nadążał za modyfikacjami. Ciężko będzie w tych warunkach dotrzeć Polakom do nowinek, niechętnie dopuszczanych przez dowództwo niemieckie do jawnych publikacji, a jeszcze mniej chętnie do tłumaczenia. Z tym większą wdzięcznością strona polska odnosić się będzie do każdej wskazówki i pomocy ze strony Inspekcji. Jednocześnie Tokarz protestował przeciw odrzuceniu *en bloc* wszystkich jego propozycji, w tym i Transfeldta. Za nie do przyjęcia uważał także formę odpowiedzi, zawartą w piśmie.

Nie jest znana niemiecka reakcja na to pismo, nie mam także pewności czy tekst ten został faktycznie wysłany, jest dostępny jedynie w nieoznakowanej kopii. Nie ulega jednak wątpliwości, że treść powyższej korespondencji pokazuje wyraźny rozdział między zapatrywaniami obu stron. Wydaje się też, że Tokarz był już w tym czasie zdecydowany na forsowanie prawa komisji do samodzielnego wskazywania prac nadających się do tłumaczenia i wydania. Dowodzi tego treść pisma skierowanego dwa dni po otrzymaniu pisma z Inspekcji do wydawnictwa E.S. Mittler⁹⁹. Informowano w nim o chęci wydania w Polsce dwóch prac:

Julius Hoppenstedt, *Wie studiert man Kriegsgeschichte?*, Berlin 1917.

Friedrich Immanuel, *Unteroffizieraufgaben*, Berlin 1917.

⁹⁸ Zapewne: P. Bronsart von Schellendorf, *Der Dienst des Generalstabes*, wyd. 4, Berlin 1905.

⁹⁹ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.46, Pismo Komisji Wojskowej TRS nr 2449 do Wydawnictwa E.S. Mittler [kopia], b.m. 29 XI 1917 r., b.p.

List zawierał także prośbę o odpowiedź w sprawie potencjalnych warunków zgody na wydanie tych książek. Nie ma dowodów na to, że Tokarz informował o swych zamiarach Bartha. W plan był natomiast z pewnością wtajemniczony Januszajtis, do którego w tym czasie zwrócono się z prośbą o pomoc¹⁰⁰. Tokarz zawiadamiał w nim polskiego oficera o zamiarze publikacji wspomnianych wyżej dwóch prac oraz książki Krafft *Nachtübungen der Infanterie: Anleitung zur Ausbildung des einzelnen Mannes und der Kompagnie* (Stalling: Oldenburg 1914). Wedle deklaracji Tokarza książki te spotkały się w niemieckiej literaturze z bardzo wysoką oceną. Prace Immanuela i Krafft uwzględniały ponadto doświadczenia Wielkiej Wojny. Książkę Immanuela polecać miał zresztą komisji zarówno Minkiewicz, jak i sam Inspektor Barth¹⁰¹. Hoppenstedt, bazując na analizie wojny burskiej, w sposób przystępny, przejrzysty i sugestywny pokazywał natomiast wedle Tokarza, w jaki sposób jak oficer powinien studiować historię wojen. Faktycznie, opublikowana po raz pierwszy w 1905 r. książka Hoppenstedta, była w tamtym czasie uważana za sztandarowy przykład niemieckiej metody aplikacyjnej analizy wydarzeń z historii wojen dla celów dydaktycznych¹⁰². Miała być także brana pod uwagę do tłumaczenia i wydania już przed wojną w szeregach Polskich Drużyn Strzeleckich. Była również polecana przez innych oficerów¹⁰³. Tokarz zaznaczał, że na wydanie i tłumaczenie dwóch pierwszych prac Komisja otrzymała już zgodę wydawnictwa. Informował także, że otrzymane tłumaczenie pracy Transfeldta, wymagało jeszcze uzupełnień i przeróbek. Dotyczą one rozdziałów o organizacji wojska (oprac. Tokarz), o artykułach i karach dyscyplinarnych (Kukiel i ppor. Zaleski), o przykładach z wojen polskich (Tokarz), o opiece i inwalidach (ppor. dr Maciesza), wiadomości o armii austriackiej. Dyrektor prosił Januszajtisa by ten zawiadomił stronę niemiecką o projektowanych wydawnictwach i liczył na wsparcie sprawy. Dodawał także, że Porwit i Zaleski pracowali nad translacją kolejnej pracy: Wilhelm Dilthey, *Der Einjahrig-Freiwillige der Reserveoffizier-Aspirant und der Offizier des Beurlaubtenstandes der Infanterie*, Berlin 1914.

Do kwietnia 1918 r. Komisji udało się zawrzeć po licznych perturbacjach umowę z księgarnią Arcta na druk i dystrybucję książek. W druku znajdowały się wówczas dwie pierwsze prace, wspomniany Hoppenstedt (pod tytułem *Jak należy studiować historię woyen?*) oraz 33. tom *Biblioteki Legionisty*, czyli studium Konstantego Górskiego *Bitwa Raclawicka*. Wydział I był także w posiadaniu rękopisów kolejnych prac, w tym:

¹⁰⁰ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.46, Pismo Komisji Wojskowej TRS nr 2613 do płk. Mariana Januszajtisa, b.m., b.d. [listopad/grudzień 1917 r.], b.p.

¹⁰¹ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.29, Sprawozdanie Sekcji Naukowej z działalności za czas od 1/X 1917 do 30/X 1918, b.m., b.d., b.p.

¹⁰² A. Bucholz, *Hans Delbrück...*, s. 59.

¹⁰³ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.29, Sprawozdanie Sekcji Naukowej z działalności za czas od 1/X 1917 do 30/X 1918, b.m., b.d., b.p.

Friedrich Immanuel, *Zadania dla podoficerów*, tłum. wspomnianego wcześniej *Unteroffizieraufgaben*.

Książka żołnierza, będąca tłumaczeniem wykonanym przez ppor. Stanisława Karę z niemieckiego, uzupełniona o artykuły Tokarza, Kukiela, kpt. aud. Dąbrowskiego i K. Gostyńskiego.

Olędzki, *Telefonja dla szkół wojskowych*.

K. Gostyński, *Bibliografia druków wojskowych polskich*.

Hans Hartwig von Beseler, *O zawodzie żołnierskim*, tłum. pracy *Vom Soldatenberufe*, Berlin 1913.

Hugo Freytag von Loringhoven, *Wnioski z wojny obecnej*, tłum. *Folgerungen aus dem Weltkrieg*, Berlin 1917.

Franz von Erlach, *Partyzantka w Polsce w r. 1863*, tłum. *Die Kriegführung der Polen im Jahre 1863. Nach eigenen Beobachtungen von März bis August an Ort und Stelle gesammelt*, Darmstadt/Leipzig 1866.

Tłumaczone były w tym czasie prace:

Podchorąży piechoty (oprac. Kukiel, Zaleski, por. Norwid), będący przerobioną wersją pracy Diltheya.

Podręcznik dla podoficerów (oprac. Kara), także tłumaczony z niemieckiego i przerabiany:

Ernst von Horsetkzy, *Rozwój armii austriackiej od r. 1866*.

Wedel, *Dowódca kompanii* (oprac. ppor. Wąsowicz), tłum. *Der Kompagniechef*.

Karl Siwinna, *Książka komend piechoty* (oprac. Kara), tłum. *Das Kommandobuch*, Berlin 1916.

Krafft, *Ćwiczenia mocne piechoty* (oprac. ppor. Eslenberg), tłum. *Nachtübungen der Infanterie*.

Jednocześnie starano się o zgodę na przetłumaczenie kolejnych pozycji. Cały plan był ambitny i wskazywał na dużą dynamikę prac komisji. Sprytnym politycznie pomysłem było rzecz jasna zaproponowanie tłumaczenia pracy Beselera, nawet jeśli wydawany tekst nie był najważniejszą pracą w jego dorobku¹⁰⁴. Bardzo ważnym i aktualnym dziełem była bez wątpienia praca generała porucznika Freytaga von Loringhoven, jednego z najważniejszych umysłów niemieckiego GGS przed 1914 r. i jednego z najbliższych kooperantów szefa OHL w latach 1914–1916, Ericha von Falkenhayna¹⁰⁵.

Niewątpliwy zapal strony polskiej nie przypadł do gustu niemieckiemu partnerowi. 2 lipca 1918 r. do komisji wpłynęło pismo z *Abteilung Polnische Weh-*

¹⁰⁴ Mam na uwadze przede wszystkim kompleksowe: H.H. von Beseler, *Gedanken über Ausbildung und Truppenübungen*, Berlin 1913, od 1892 r. Beseler wydał jednak szereg krótkich opracowań, dotyczących głównie spraw powszechnej służby wojskowej.

¹⁰⁵ R.T. Foley, *German strategy...*, s. 92–98.

*rmacht*¹⁰⁶. Podpisany pod nim mjr Hellwig stwierdzał, że Beseler otrzymał za pośrednictwem pruskiego Ministerstwa Wojny informację, że Komisja Wojskowa prowadzi rozmowy z wydawnictwem Verlagbuchnadhung für Militärwissenschaften von R. Eisenschmidt w Berlinie celem tłumaczenia i wydawania podręczników wojskowych. Helliwig uważał za konieczne zaznaczenie i przypomnienie, że sprawa wyszkolenia Wojska Polskiego, a co za tym idzie dobór materiałów, stanowił wyłączną prerogatywą Naczelnego Wodza, realizowaną poprzez podległe mu instytucje. Nie wykluczało to oczywiście zgłaszania przez KW życzeń i propozycji co do wprowadzenia określonej literatury wojskowej dla samokształcenia polskich oficerów i nauczania w Szkole Aspirantów Oficerskich. Wymagano jednak by w przyszłości, w podobnych wypadkach KW nie zgłaszała się bezpośrednio do niemieckich wydawnictw, lecz kierował odpowiednie wnioski do *Abteilung Polnische Wehrmacht*, który po sprawdzeniu celowości miała nadać im dalszy bieg. Była to zatem jawna deklaracja supremacji i chęci ograniczenia dobrze rozwijającej się działalności polskich instytucji.

Pismo zostało bardzo szybko przekazane Komisji, która 26 lipca udzieliła odpowiedzi na zarzuty¹⁰⁷. Pod pismem widnieje podpis Januszajtisa, który odpierając argumenty Hellwiga, zaznaczał, że jego zdaniem strona polska wyraźnie notyfikowała Inspekcji Wyszkożenia chęć przystąpienia do działalności wydawniczej w piśmie z 27 listopada 1917 r. Ponadto wśród uzyskanych przez nią zezwoleń na wydanie prac, znajdowała się także zgoda gubernatora Beselera na wydanie jego pracy *Vom Soldatenberufe*. Co więcej, ten nie tylko wyraził ją osobiście, lecz także za pośrednictwem wydawnictwa E.S. Mittler. Ponadto przesłał także Komisji dwa dodatkowe teksty swojego autorstwa *Soldatischer Gehorsam* i *Politisirende Heere*¹⁰⁸, dla uzupełnienia wydawanej pracy. Trudno było zatem twierdzić, że Polacy działali w konspiracji czy bez informowania zwierzchników. Januszajtis apelował także o uwzględnienie okoliczności. W zakresie wydawnictw dotyczących bezpośrednio wyszkolenia Wojska Polskiego, tj. regulaminów i instrukcji, komisja nigdy nie naruszała uprawnień Inspekcji. Natomiast w zakresie podręczników wojskowych, które miałyby służyć pogłębieniu wiedzy oficerów lub lepszemu rozumieniu przez żołnierzy regulaminów wojskowych, uważał za żywotny interes Wojska Polskiego, przyznanie jej prawa do współdziałania i wykazywania inicjatywy. Było to niezbędne, albowiem od

¹⁰⁶ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.47, Pismo nr 17264 P1 szefa Oddziału Polskiej Siły Zbrojnej majora Hellwiga do Komisji Wojskowej Polskiego Rządu przez niemieckiego Komisarza rządowego, m.p. 2 VII 1918 r., k. 107. Pismo także w teczce sygn. I.160.1.29, b.p.

¹⁰⁷ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.47, Pismo Komisji Wojskowej nr 1399 do Oddziału Polskiej Siły Zbrojnej, Warszawa 26 VII 1918 r. k. 106–104 [teczka szyta wspak]; Wersja polska: Warszawa, CAW-WBH, TRS, I.160.1.46, Projekt pisma Pismo Komisji Wojskowej nr 1399 do Oddziału Polskiej Siły Zbrojnej, Warszawa 26 VII 1918 r., b.p.

¹⁰⁸ Oba artykuły opublikowano w 1914 r. na łamach „Deutsche Rundschau”.

przeszło 60 lat Polska w zasadzie nie posiadała literatury wojskowej, a co za tym idzie dostatecznego słownictwa wojskowego. Jak do tej pory odbiło się to ujemnie na jakości wydawanych regulaminów. To komisja skoncentrowała w swych rękach sprawę prac nad odtworzeniem polskiej terminologii wojskowej, pozostając w kontakcie z najważniejszymi przedstawicielami polskiej nauki, zajmującymi się sprawami wojskowości i korzystając z ich wsparcia. Współpraca ta jest niezbędna przy trudnym zadaniu tłumaczenia niemieckiej literatury wojskowej. Sam przekład danego dzieła nie był bowiem wystarczający, kluczowe było jego spolszczenie i dostosowanie do potrzeb polskich żołnierzy. Jako przykład Januszajtis podawał bezsens motywowania artykułów wojskowych przykładami męźnych czynów żołnierzy niemieckich, które nie mogły być tak inspirujące, jak przykłady rodzime. Trudno też było sobie wyobrazić czerpanie tradycji z pułków niemieckich, zamiast polskich. W tych materiach polski oficer uważał KW za bardziej kompetentną i zorientowaną.

Wybierając prace do przekładu komisja kierowała się przede wszystkim kryterium korelacji między treścią książki a aktualnymi regulaminami. Podążała także wyraźnie za wskazówkami niemieckich instruktorów, wyrażonymi podczas kursu dla oficerów sztabowych oraz doradców przydzielonych do poszczególnych pułków. Kolejnym źródłem informacji byli wyżsi oficerowie polscy, pozostający w kontakcie z IW, w tym zapewne podpisany pod listem. Ostatnim kryterium była ocena fachowych czasopism wojskowych, dzięki zamieszczonym w nich recenzjom, możliwe było dokonanie prawidłowej selekcji. Januszajtis zwracał też uwagę na wymiar finansowy przedsięwzięcia. W wielu wypadkach doszło już do zawarcia umów i wpłaty zaliczek za prawa do przekładu. Zaliczki otrzymała część tłumaczy. Niektórzy autorzy, nadesłali także uzupełnienia i poprawki, podnoszące wartość przekładu. Celem ilustracji stopnia zaawansowania prac, dołączał spis planowanych do wydania dzieł¹⁰⁹. Akcentował wyraźnie, że utrudnianie działań komisji doprowadzi do sytuacji, w której większa część polskich oficerów, wciąż mająca problem z językiem niemieckim, korzystać będzie z przestarzałej literatury wojskowej rosyjskiej, która zupełnie nie odpowiadała wyzwaniom. Co więcej, istniało realne ryzyko, że na rynku księgarskim ukażą się przekłady prac, które nie podlegały uprzedniej ocenie, a z których *ipso facto* korzystać będą polscy żołnierze. Prócz prac *stricto* wojskowych strona polska miała także zamiar wydać szereg prac z dziedziny nauk pomocniczych, przydatnych dla celów militarnych – fizyki, matematyki, higieny itp. W tej materii uznawała swoje wyłączne prawo do decydowania. W tym samym duchu zaznaczał, że celem szerszego zainteresowania nie tylko wojska, lecz także polskiej inteligencji sprawami wojska, wybrano do wydania szereg prac o charakterze ogólniejszym.

¹⁰⁹ Aneks nr 2.

Odpowiedź Januszajtisa trafiła niezależnie z dwóch źródeł na ręce Bartha¹¹⁰. Hellwig jednoznacznie prosił o ustosunkowanie się do sytuacji opisanej w korespondencji¹¹¹. Podkreślał, że pismo stworzone i wysłane 2 lipca 1917 r. do Ministerstwa Wojny i Komisji wojskowej było efektem rozmowy i ustaleń z Szefem Sztabu Generalnego. W związku z tym bezwzględnie musiało zostać ustalone, że wszelkie środki nauczania i lektury wykorzystywane w toku szkolenia i edukacji *Polnische Wehrmacht* muszą odnosić się do niemieckich regulaminów służbowych i być poddane zatwierdzeniu przez odpowiednie instytucje podległe Beselerowi. Komisji Wojskowej nie należało przyznać prawa do samodzielnego zadawania pytań poszczególnym służbom armii niemieckiej. Miała ona natomiast możliwość samodzielnego przekładania na polski niemieckiej literatury historyczno-wojskowej i wykorzystywania jej do prywatnych studiów, celem podnoszenia wiedzy ogólnej tworzonej armii. Sytuacja była zatem poważna, sam Paul von Hindenburg opowiadał się bowiem za ograniczeniem działań Polaków.

Barth odpowiedział na te dezyderaty z początkiem sierpnia 1918 r. Przede wszystkim przekazywał Hellwigowi treść odpowiedzi na pismo komisji z listopada 1917 r.¹¹², podkreślając, że Inspekcja nie zaniedbała sprawy informowania Polaków o potrzebie konsultacji. Oceniając aktualną korespondencję¹¹³, zauważał, że nowa lista książek przedstawionych przez Komisję Wojskową jest inna niż przedstawiona w listopadzie. Po weryfikacji, Barth wskazał na niej te, które nadawały się do tłumaczenia. Pozostałe prace mogłyby wprowadzić w jego ocenie zamieszanie w kontekście rozumienia regulaminów. W rezultacie, z dość pokazowej listy książek ocalały jedynie: *Dienstunterricht* Transfeldta; *Unteroffizieraufgaben* Immanuela; *Vom Soldatenberufe*, Beselera; *Folgerungen aus dem Weltkrieg*, Freytag-Loringhoveņa; *Wie studiert man Kriegsgeschichte* Hoppenstedta; *Die Schlacht bei Lodz* Karla von Wulffena (Berlin 1918); *Kurzer strategischer Überblick über den Krieg 1870/71* Otto von Mosera (Berlin 1896); *Strategisches aus dem Weltkrieg* szwajcarskiego autora Nordenswana (Bern 1918) i *Abriss der Geschichte des polnische Heerwesens* Tokarza¹¹⁴. Ponad wszelką wątpliwość wybór Bartha padł na prace najnowsze, sam w sobie ograniczał, przynajmniej

¹¹⁰ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn.I.121.1.47, Pismo Komisji Wojskowej do Inspektora Wyszkożenia Polskiej Siły Zbrojnej gen. piechoty Felixa Bartha, Warszawa 26 VII 1918 r., k. 108.

¹¹¹ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.47, Pismo nr 17908 P1 szefa Oddziału Polskiej Siły Zbrojnej majora Hellwiga do Inspektoratu Wyszkożenia przy Naczelnym Wodzu Wojsk Polskich, Warszawa 31 VII 1918 r., k. 110.

¹¹² Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.47, Projekt pisma Inspekcji Wyszkożenia przy Naczelnym Wodzu Wojsk Polskich do wodza Naczelnego Wojsk Polskich, Warszawa, sierpień 1918, k. 111.

¹¹³ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.47, Pismo nr 29524 Ia Inspektoratu Wyszkożenia przy Naczelnym Wodzu Wojsk Polskich do wodza Naczelnego Wojsk Polskich, Warszawa, sierpień 1918, k. 109.

¹¹⁴ Trudno ocenić, o jaką pracę chodziło.

czasowo, możliwości działania strony polskiej. Pokazuje to choćby sprawa dość gorączkowego śledztwa w sprawie skryptu *Umocnienia polowe* autorstwa Stefana Roweckiego, co do którego istniało podejrzenie, że został wydany bez zgody niemieckiej¹¹⁵.

Jak pokazuje sprawozdanie z końca października 1918 r.¹¹⁶ proces wydawanie prac zatwierdzonych postępował w miarę sprawnie. We wrześniu 1918 r. Barth potwierdzał odbiór¹¹⁷ pierwszego tłumaczenia pracy Hoppenstedta¹¹⁸. Kolejną wydaną i otrzymaną¹¹⁹ przez Bartha książką była *Bitwa pod Raclawicami* Górskiego¹²⁰. Ostatnią wydaną pracą okazały się *Zadania dla podoficerów* Immanuela¹²¹. Zgodnie z zapowiedzią zawartą na okładkach tych prac w druku znajdować miały się trzy kolejne, w tym opracowanie Beselera. Jeszcze w lipcu tegoż roku komisja zwróciła wydawnictwu E.S. Mittler egzemplarze tłumaczonych książek, w tym dwa drukowane teksty pióra gubernatora. Zapowiadano poprawki tłumaczeń¹²². Praca Beselera faktycznie ukazała się dopiero z początkiem 1919 r., jak wszystkie nakładem wydawnictwa Arcta¹²³. Trudno nie odnieść wrażenia, że wówczas była to już praca zasadniczo nieużyteczna. W 1919 r. wydano także planowaną pracę Erlacha¹²⁴ i książkę Gostyńskiego *Co każdy żołnierz o artylerii wiedzieć powinien*¹²⁵. Jako przygotowane do druku wskazywano ponadto prace Wulffena, Freytag von Loringhove, *Książkę żołnierza* i pracę Ignacego Prądzynskiego *Józef Poniatowski. Fuengirola*. Do tej grupy raport Sekcji naukowej dodawał także *Kommandobuch* i *Podręcznik higieny wojskowej* Felicjana Sławoj-Składkowskiego, który wydano dopiero w 1920 r. Raport ten stwierdzał, że w re-

¹¹⁵ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.47, Pismo Inspektoratu Wyszkożenia nr 25845 Ia do Insepektora Szkół Piechoty, Warszawa 22 VII 1918 r., k. 97; Pismo Inspektora Szkół Piechoty Leona Berbeckiego do Inspekcji Wyszkożenia Warszawa 24 IX 1918, k. 122.

¹¹⁶ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.29, Sprawozdanie Sekcji Naukowej z działalności za czas od 1/X 1917 do 30/X 1918, b.m., b.d., b.p.

¹¹⁷ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.47, Pismo Inspektora Wyszkożenia gen. piechoty Felixa Bartha do Komisji wojskowej, Warszawa 22 IX 1918, k. 189.

¹¹⁸ J. Hoppenstedt, *Jak studiować historie wojen?*, Warszawa 1918.

¹¹⁹ Warszawa, CAW-WBH, PSZ, sygn. I.121.1.47, Pismo Komisji Wojskowej nr 2253.9 do Inspektoratu Wyszkożenia, Warszawa 27 IX 1917 r., k. 187.

¹²⁰ K. Górski, *Bitwa pod Raclawicami*, Warszawa 1918.

¹²¹ F. Immanuel, *Zadania dla podoficerów: podręcznik do układania i rozwiązywania różnorodnych zadań bojowych i polowych*, Warszawa 1918.

¹²² Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.46, Projekt pisma Komisji Wojskowej nr 966 do Wydawnictwa E.S. Mittler [kopia], Warszawa, lipiec 1918 r., b.p.

¹²³ H.H. von Beseler, *O zawodzie żołnierskim*, tłum. K. Fabrycy, T. Piskor, W. Tokarz, Warszawa 1919.

¹²⁴ F.L. von Erlach, *Partyzantka w Polsce w r. 1863: w świetle własnych obserwacji, zebranych na teatrze walki od marca do sierpnia 1863 roku*, Warszawa 1919.

¹²⁵ J. Gostyński, *Co każdy żołnierz o artylerii wiedzieć powinien*, Warszawa 1919.

kopisie posiadano wówczas łącznie 17 prac, w tym wskazane powyżej¹²⁶. Zaplanowane było wydanie kolejnych 12 pozycji. Trudno ocenić na ile realne były te plany. Niewątpliwie blisko wydania była praca Wulffena o bitwie łódzkiej, autora znanego polskim oficerom z kursu sztabowego. Już we wrześniu 1918 Wydawnictwo Stalling poleciło przesłać Inspekcji Wyszkożenia egzemplarz pracy Wulffena i przekazać Komisji Wojskowej, że dokona ona sprawdzenia książki. Wydział prosił o informację o jakości tłumaczenia, tylko wtedy możliwe było jej swobodne wydanie po polsku¹²⁷. Wydawnictwo E.S. Mittler wyraziło także we wrześniu zgodę na tłumaczenie książki Mosera oraz nieplanowanej wcześniej pracy Immanuela o zdobywaniu rosyjskich fortyfikacji¹²⁸. Co ciekawe komisja pozostawiła listy wydawnictwa bez odpowiedzi¹²⁹. Wydaje się, że bliski publikacji mógł być także *Handbuch* Immanuela, którego rękopis obszernych fragmentów tłumaczenia zachował się w zbiorach Wojskowego Biura Historycznego, nigdy jednak nie został oddany do druku¹³⁰. Bilans niemal rocznych zmagających o wydanie niezbędnych książek zakończył się jednak finalnie wynikiem skromnym.

Podsumowanie

Zaprezentowany powyżej zarys zmagających Komisji Wojskowej o odrodzenie polskiej literatury wojskowej nie jest z pewnością wyczerpujący. Nie są niestety znane wszystkie aspekty i motywacje polityki strony niemieckiej. Szczegółowej analizy wymaga także w mojej ocenie treść ostatecznie wydanych prac i prezentacji ich faktycznej roli w niemieckiej refleksji nad wojną. Opublikowane przez Komisję Wojskową prace trudno wedle mojej oceny uznać za klasykę, stąd też być może natychmiast po niemieckiej klęsce straciły one wyraźnie na znaczeniu na rzecz dorobku piśmiennictwa francuskiego. W tym kontekście strona niemiecka sama zapracowała na niechęć polskich oficerów do korzystania z dorobku i wpływu jej tak bogatego przecież piśmiennictwa. Smutnym wnioskiem jest bardzo aktywne tłumienie przez „sojusznika” wszelkich własnych inicjatyw, za których torpedowaniem nie szły konstruktywne propozycje. Wbrew przyjętym zobowiązaniom i deklaracjom, trudno odnieść wrażenie, że Niemcy byli zainte-

¹²⁶ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.29, Sprawozdanie Sekcji Naukowej z działalności za czas od 1/X 1917 do 30/X 1918, b.m., b.d., b.p.

¹²⁷ Warszawa, CAW-WBH, TRS, I.160.1.29, Pismo Abteilung III b Sztabu Generalnego nr 798 Kg. Od Oddziału Polskiej Siły Zbrojnej Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego, m.p. 4 IX 1918 r., b.p.

¹²⁸ F. Immanuel, *Wie wir die westrussischen Festungen erobert haben. Ein Beitrag zur Geschichte des Weltkriegs*, Berlin 1916.

¹²⁹ Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, sygn. I.160.1.29, Pismo wydawnictwa E.S. Mittler do Komisji Wojskowej, Berlin 12 IX 1918 r., b.p.; Pismo wydawnictwa E.S. Mittler do Komisji Wojskowej, Berlin 11 X 1918 r., b.p.

¹³⁰ Warszawa, CAW-WBH, WBH, sygn. I.341.1.603, Streszczenie z „Handbuch der Taktik” Fryderyka Immanuela, Berlin 1910, 1913 (?).

resowani wyszkoleniem profesjonalnego korpusu oficerskiego *Polnische Wehrmacht*. Komisja Wojskowa stanęła w związku z tym przed niezwykle trudnym zadaniem. Przegląd rodzimej literatury fachowej z przeszłości szybko wykazał jej zupełną anachroniczność. Posiadany potencjał intelektualny nie pozwalał, zwłaszcza w warunkach wojennych, na skokową poprawę sytuacji. Szkoleni wedle niemieckich pryncypiów Polacy mieli niewiele dróg do tego by poznać je w sposób inny i głębszy niż tylko ze skryptów i regulaminów. W tej sytuacji, mimo ostatecznie dość skromnego dorobku, na prace gremium podległego TRS, a potem Rady Regencyjnej należy patrzeć z wielkim uznaniem. Przeprowadzone wówczas prace stanowiły preludium do budowy nowoczesnych instytucji zajmujących się rozwojem intelektualnym kadr wojskowych, a dzieło komisji z powodzeniem kontynuowały takie komórki jak Instytut Historyczny Sztabu Generalnego, Wojskowy Instytut Naukowo Wydawniczy, Biuro Historyczne Sztabu Generalnego i wreszcie Wojskowe Biuro Historyczne.

Aneks nr 1:

Wykaz dawnej polskiej literatury wojskowej

[układ oryginalny, zapis bibliograficzny poprawiony]

Taktyka

Alexandre Lallemand, *Wykład teoretyczny i praktyczny działań wojennych drugiego rzędu, przełożony z Francuzkiego. i Niemieckiego (po polsku i francusku)*, tłum. Filip Meciszewski, t. 1, Warszawa 1830. [tom 2 pracy znajdował się w druku w wydawnictwie N. Glücksberga, praca stanowiła w dużej mierze tłumaczenie pracy Arcyksięcia Karola Habsburga].

Friedrich Wilhelm von Bismark, *Służba polna jazdy. Dzieło w języku niemieckim napisane przez Hrabiego Bismark Jenerata Brygady Woysk Wirtemberskich, wydawcę kilku szacownych dzieł wojskowych, mianowicie Jazdy tyczących się. Przekładania Wiktora Hrabi z Tęczyna Ossolińskiego...*, Warszawa 1820.

Aleksander hr. Bniński, *O jeździe*, Warszawa 1811.

Aleksander hr. Bniński, *Rozprawa o ćwiczeniach piechoty polskiej*, Warszawa 1810.

Henri-Jean-Baptiste de Bousmard, *Roboty artylleryi i fortyfikacyi przy obronie twierdz; wyjątek dzieła o fortyfikacyi, ataku i obronie twierdz, napisanego przez J. M. P. [...] wytlumaczone na oyczysty język za zleceniem J. W. G. Insp. Art. i Inżyn. Bar. Ces. Pelletier na użytek Officerów Artylleryi i Inżynierów przez H. P. A. K.*, tłum. Józef Hurtig, Warszawa, Zamość 1811.

Lazare Carnot, *Wyjątek z dzieła Jmc. P. Carnot O obronie twierdz (przez Stan. Fiszera Generała Dywizyi)*, Warszawa, 1812.

Jean Girard de hrabia Cessac Lacuée, *Służba officerów w polu, czyli wiadomości istotnie potrzebne officerom pod czas wojny przez [...], przekładania Pułkownika Regulskiego*, t. 1–2, Warszawa 1823–1824.

Carl von Decker, *Mała wojna według tegoczesnego sposobu wojowania, czyli o użyciu wszystkich trzech broni w malej wojnie. Przełożone z niemieckiego przez M. L. byłego oficera wojsk polskich*, Warszawa 1828.

Carl von Decker, *Nauka wojowania jazdy wspólnie z artylleryą konną, Wyjątek przetłumaczony z Dzieła w Niemieckim języku przez Majora Deckera napisanego przez J. K. Kapitana Artylleryi Konney Polskiej*, Warszawa 1828.

Zdania o tegoczesnym wojowaniu. Dzieło Pruskiego Maiora C. Decker, ułożone według uwag generała Rogniat i rękopisma wykładanego w Berlinie oficerom Sztabu Głównego, tłum. A. Wroniecki, Warszawa 1828.

Józef Dwernicki, *Zbiór ogólnych kommend wyiętych z przepisów musztry dla jazdy przez Półkownika Józefa Dwernickiego*, Warszawa 1814.

Instrukcja Fryderyka IIgo króla pruskiego dla oficerów kawalerii lekkiej, podług której w czasie wojny postępować powinni, przekład Wojciecha Chrzastowskiego, Paryż 1834.

Cyprian Godebski, *Dziennik podręczny dla podoficerów i żołnierzy, czyli wyjątek z przepisów służbowych dla piechoty względem służby wewnętrznej, karności i porządku*, Warszawa 1807.

P. de Grand-Maison, *Mała wojna czyli Opis służby lekkich pułków w czasie wojny, przez P. kapitana de Grand-Maison, za zleceniem W. P. Podpułkownika jazdy ochotników Flandryi a przez W. Pułkownika Dziewanowskiego na polski język przetłomaczona*, cz. 1, Poznań, 1808; cz. 2, Warszawa 1812.

Instrukcje dla komendantów placu, 1810.

Michał Piotrowski, *Krótki rozbiór istotniejszych wiadomości wojennych przez M... K... b. W. P. Generała*, Warszawa 1807.

Arcyksiążę Karol Habsburg, *Prawidła strategii, objaśnione opisaniem wyprawy w Niemczech 1796 roku. Z mappami i planami. Przetłumaczył z niemieckiego Maciej Rybiński podpułkownik. Tomów I—III*, Warszawa 1828.

Jan Leon Kozieltulski, *Nauka wojowania jazdy przez J. Kozieltulskiego*, Warszawa 1828.

Aleksander Oborski, *Przepisy polowe w czasie boju przeznaczone dla jazdy lekkiej i wszelkich oficerów teje bronie*, Warszawa 1812.

Michał Piotrowski, *Krótki zbiór istotniejszych wiadomości wojennych przez M... K... b. W. P. G...*, Warszawa 1808.

Podręcznik dla podoficerów, Warszawa 1812.

Prawidła dla młodszych sztaboficerów i adiutantów, Warszawa 1821.

Prawidła dla żołnierzy, Warszawa 1826–1830.

Przepis frontowej służby dla artylerji, Warszawa 1826–1830.

Przepis frontowej służby dla jazdy, Warszawa 1824.

Przepis frontowej służby dla pułków nowoformowanych, Warszawa 1831.

Przepisy musztry i manewrów piechoty, cz. 1–4, Warszawa 1815.

Przepisy musztry i manewrów dla piechoty, Warszawa 1807–1808.

Przepisy musztry i obrotów dla piechoty, Warszawa 1811.

Przepisy musztry i manewrów z działami, t. 2, Warszawa 1811.

Przepisy szyku i obrotu baonu pociągu, Warszawa 1823.

Przepisy dla jazdy z Rozkazu Jego Cesarzewiczowskiej Mości Wielkiego Xięcia Konstantyna z Rosyjskiego Języka na Polski przez Józefa Dwernickiego Półkownika Półku Krakusów przetłumaczone. Edycja poprawiona, Warszawa 1815.

Przepisy do rozmaitych szyków i poruszeń dywizji jazdy działającej oddzielnie z rozkazu Jego cesarzewiczowskiej mości Wielkiego Xięcia Konstantego wydany, Warszawa 1826.

Przepisy o obozowaniu i porządku służby w temże: z rozkazu Jego Cesarzewiczowskiej Mości Wielkiego Xięcia Konstantego wydane, Warszawa 1823.

Przepisy obrotów liniowych dla piechoty: zatwierdzone przez Najjaśniejszego Cesarza Jmci i Króla: pod dniem 19 lutego 1820 roku, Warszawa 1820.

Przepisy względem używania tiraljerów w baonie, Warszawa 1831.

Regulamen musztry dla piechoty Woyska Polskieo, przełożony z franuzkiego na polskie, Częstochowa 1807.

Regulamen musztry dla piechoty Woyska Polskieo, przełożony z franuzkiego na polskie, Rawicz 1806.

Regulament służby obozowej dla woysk francuskich w r. 1809 wydany, a dla użytku woysk Xięstwa Warszawskiego przetłumaczony, Kraków 1810.

Roczniki Woyskowe, 1817–1831.

Schema raportów woysk wszelkiego stopnia, Warszawa 1810.

O służbie garnizonowej, Warszawa 1816.

Sposób spieszania i flankiowania pieszo, Warszawa 1823.

Szkoła żołnierza konnego, Warszawa 1815–1823.

Jan Umiński, *Krótki zbiór uwag dla oficerów pułku X. jazdy Hussarżów tyczący się służby polowej, mianowicie placówek i patrolów przez Jana Umińskiego dowódcę tegoż pułku w 1810 r. ułożony a dziś p. oficerom jazdy polskiej ofiarowany*, b. w. m. dr. i r.

Urządzenie służby wewnętrznej koszar, Warszawa 1820.

G.W. von Valentini, *O wojnie tureckiej, przez krolesko-pruskiego generała Valentini w niemieckim języku r. 1822 wydane, przez Pułkownika Meciszewskiego na polski język przełożone*, Warszawa 1829.

Antoni Wroniecki, *Rozporządzenia wojenne batalionu w szczegółowych bitwach: ułożone na zasadach i doświadczeniu marszałka de Saxe*, Warszawa 1819.

Zbiór komendnych wyrazów w języku rossyiskim i polskim. Stosownie do rozkazu Jego Cesarzowiczowskiej Mości Wielkiego Xiążęcia Konstantyna ułożony, Warszawa 1815.

Zbiór ważniejszych przepisów musztry dla użytku Gwardji, Warszawa 1831.

*

Instrukcja służby frontowej artylllerji, Paryż 1856.

Antoni Fortunat de Brack i Aymon de la Roche, *Służba lekkiej kawaleryi w polu, przełożona z francuzkiego podług połączonych dzieł podpułkownika F. de Brak i jenerała De La Roche Aymon, przez Jana Mierzbę (Jan Matliński)*, Lipsk 1864.

Ludwik Szafraniec Bystrzonowski, *Myśli przydatne do powstania w Polsce*, Paryż 1863.

Ludwik Szafraniec Bystrzonowski, *Pomocnik dla oficerów piechoty (powstania 1863 r.)* przez K.-L. B., Turyn 1863.

Ludwik Szafraniec Bystrzonowski, *Mappa sieci strategicznej Polski do wojny podjazdowej zastosowana przez L[udwika] Bystrzonowskiego*, Paryż 1840.

Wojciech Chrzanowski, *Podania o piechocie, o jeździe i o sztabach*, Paryż 1860.

Wojciech Chrzanowski, *Rys taktyki stosowanej jazdy*, Paryż 1837.

Wojciech Chrzanowski, *Rys taktyki zastosowanej piechoty, tudzież manewra wojenne, pułkowe i brygadne*, Paryż 1837.

Wojciech Chrzanowski, *Służba wewnętrzna piechoty*, Paryż 1851.

Wojciech Chrzanowski, *O sztabach*, Paryż 1847.

Wojciech Chrzanowski, *O wojnie partyzanckiej*, Paryż 1835.

Wojciech Chrzanowski, *Wyciągi z celniejszych dzieł o wyższej części sztuki wojskowej*, Berlin i Paryż 1844.

Wojciech Chrzanowski, *Zarys zastosowanej taktyki jazdy, tudzież składu jazdy i manewrów wojennych pułkowych i brygadnych, przez generała Chrzanowskiego*, Paryż 1846.

Wojciech Chrzanowski, *Zarys zastosowanej taktyki piechoty, tudzież składu piechoty i manewrów wojennych pułkowych i brygadnych, przez generała Chrzanowskiego*, Paryż 1845.

Jarosław Dąbrowski, *Krytyczny rys wojny 1866 roku w Niemczech i we Włoszech*, Genewa 1868.

Józef Głębocki, *Porównanie zasad wojny wielkiej a podjazdowej skreślił Józef Teodor Głębocki b. Oficer Artylerji Polskiej*, Kraków 1863 (na okładce: 1864).

Józef Głębocki, *Rys dziejów wojennych, jako wstęp główny, propedeutyka, do umiejętności a sztuki wojowania skreślił Józef Teodor Głębocki b. artyllerzysta polski*, Kraków 1848.

Ludwik Jabłonowski, *Kilka słów o służbie polowej jazdy*, Lwów 1848.

Antoine-Henri de Jomini, *Obraz rozbiorowy przedniejszych kombinacji wojny, przez Jenerała Jomini Na Polski język przełożony przez Wincentego Nieszokoć, Kapitana Artylleryi Woysk Polskich*, Paryż 1835.

X.Y.Z. [Henryk Kamiński], *Wojna ludowa przez X. Y. Z. pisana w roku 1863*, Bendlikon 1866.

Walery Kozłowski, *Celniejsze zasady sztuki wojennej i jej działań to jest strategii i taktyki zebrał Walery Kozłowski*, Kraków 1866.

Ignacy Kozłowski, *Regulamin dla jazdy powstającej Polski*, Paryż 1849.

Ludwik Mierosławski, *Gra strategiczna*, Paryż 1850.

Ludwik Mierosławski, *Instrukcja powstańcza*, Paryż 1862.

Ludwik Mierosławski, *Rozbiór krytyczny kampanji 1831 roku i wywnioskowane z niej prawidła do wojny narodowej*, oddz. 1–2, Paryż 1842–1845.

Wincenty Nieszokoć, *O systemie wojny partyzanckiej wzniesionym w śród emigracji. Przez Wincentego Nieszokoć*, Paryż 1835.

Oficer Polski, *O organizacji wojska*, 2 zeszyty, Paryż 1843–1844.

Powinność oficerów przeznaczonych dla małej wojny, Bruksela 1841.

Przepis musztry dla jazdy lekkiej, Paryż 1860.

- Przepis musztry dla piechoty*, Paryż 1845.
Przepis musztry dla piechoty, Paryż 1853.
Przepis musztry dla jazdy lekkiej, Paryż 1860.
Przepis musztry i manewrów dla jazdy, Lipsk 1862.
Przepis musztry i manewrów dla gwardji narodowej, Lwów 1848.
Regulamin artyleriji i służba obozowa, Paryż 1861.
Regulamin jazdy, 1863.
Regulamin jazdy, 1864.
Regulamin jazdy i służba obozowa, Paryż 1861.
Regulamin piechoty i służba obozowa, Paryż 1861.
Ludwik Mierosławski, *Regulamin piechoty, kawaleryi i artyleryi wraz z instrukcją dla powstańca i służbą obozową*, Paryż 1846.
Ludwik Mierosławski, *Regulamin piechoty, kawaleryi i artyleryi wraz z instrukcją dla powstańca i służbą obozową*, Paryż 1861.
Regulamin piechoty obozowanie, służba forpocztowa i marsze, 1864.
Regulamin piechoty, 1863.
Służba kawalerji, Kraków 1863.
Służba kosynjerów, Kraków 1863.
Służba obozowa, Kraków 1863.
Rys służby polowej, Kraków 1863.
Służba piechoty, Paryż 1863.
Służba wojska w polu, Paryż 1836.
Karol Stolzman, *Partyzantka czyli Wojna dla ludów powstających najwłaściwsza*, Paryż 1844.
Szkoła batalionu, Paryż 1863.
Szkoła szwadronu, Kraków 1863.
Franciszek Sznajde, *Wypisy do teoryi jazdy umieszczone jako notatki wyrzywkowe, bez związku i przeznaczo jedynie tylko w pomoc pamięci uczęszczających na ustne kursa teoryi jazdy*, Paryż 1834.
Charles de Warnery, *Uwagi nad kawaleryą*, Paris 1835.
Włodzimierz Wiczyński, *Krótki rys taktyki trzech broni*, Kraków 1867.
Taktyka jazdy, Bruksela 1852.
Antoni Wroniecki, *Sprawa piesza według ducha naszego wieku*, ks. 1–2, Paryż 1834–1835.
Józef Wysocki, *Kurs sztuki wojskowej. Wykładany przez Józefa Wysockiego*, cz. 1–2, Paryż 1842–1844.
Józef Wysocki, *Szyk bojowy piechoty, kawaleryi i artylleryi*, Paryż 1845.

Prawo

- Artykuły wojskowe z konstytucji wzięte*, Warszawa 1807.
Kodeks karny dla gwardji narodowej, 1831

Kodeks kryminalny dla Woyska Polskiego, Warszawa 1815.

Ksawery Krysiński, *Prawa karzące wojskowe wypisane z księgi praw pod tytułem: Le guide des juges militaires*, Warszawa 1824.

Ignacy Zajączek, *Przepis powinności, porządku i karności dla Woyska Polskiego*, Warszawa 1815.

Zbiór praw... tyczących się naboru rekruta z r. 1803, Wilno 1807.

Zbiór praw... tyczących się naboru rekruta z r. 1803, Grodno 1803.

*

August Wilhelm Heffter, *Wykład europejskiego prawa narodów według A.W. Hefftera na podstawie wydania z r. 1844 wypracował J. H. S. Rzesiński, a podług najnowszego wydania niemieckiego z r. 1861 uzupełnił Dr. A. Rydzowski adwokat*, Kraków 1864.

Instrukcja dla żandarmów, 1864.

Instrukcja o powinności wojskowej [ros. Z 1859], b.m.r.

Kodeks karny wojskowy Rz. Nar. 1862.

Kodeks karny Miłycyj Wolnego Miasta Krakowa, Kraków 1837.

Matakiewicz, *Wojna wobec prawa*, „Prawnik” 1871, t. 2.

Zasady i przepisy do prawa wojskowego karnego [...] z polecenia L. Mierosławskiego wydał L. Mazurkiewicz, Paryż 1864.

Terenoznawstwo

Jean Bosio, *Fundamenta początkowe reguł rysunkowych, napisane po francuzku przez obywatela Bosio, ucznia Dawida Malarza Historii i Professora rysunków w Szkole politechnicznej paryzkiej, dla pożytku młodzieży na polski język przełożone przez Wojciecha Gutkowskiego szefa w korpusie artylleryi, poddyrektora Szkoły Inżyn, Zamość i Warszawa* 1805.

Juliusz Kolberg (Colberg) [Krzysztof Juliusz Henryk], *Opisanie narzędzia mierniczego. Do wymierzania od oka odległości lub wysokości różnych przedmiotów. Wynalazku Juliusza Colberg Professora przy Król. Uniwersytecie Warszaw. Członka Król. Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Warszawa 1828.

P. Liebisch, *Nowe narzędzie rysownicze do zdeymowania widoków perspektywicznych*, „Izys Polska” 1827/1828.

Franciszek Paszkowski, *O topografii gór*, Warszawa 1830.

Laurent Potier, *Wykład geometrii rysunkowej dla użycia uczniów Instytutu Drog Kommunikacyjnych*, Warszawa 1817.

Raport o wózku topograficznym, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1822, t. 15.

Franciszek Sapalski, *Geometria wykreślna*, Warszawa 1827.

Jędrzej Szemega, *O sposobie uczenia rysunków topograficznych: rozprawa na posiedzeniu Gimnazjum Wołyńskiego d. 12 grudnia 1813 r. w łacińskim języku*

czytana i dla pożytku uczących się na język polski przełożona przez Jędrzeja Szemegę, Krzemieniec 1814.

Jędrzej Szemega, *Rysunki topograficzne*, Poczajów 1818.

Wózek topograficzny, Warszawa 1821.

Wincenty Wrześniowski, *O metodach rysunku topograficznego*, „Pamiętnik Fizycznych, Matematycznych i Statystycznych Umiejętności” 1830, nr 10, s. 543–567.

Adolf Gerschow, *Poziomowanie topograficzne: wykład teoretyczny i praktyczny [...] tudzież niektóre uwagi dotyczące się użytkowania z biegu wód*, Warszawa 1851.

Juliusz, Kolberg (Colberg) [Krzysztof Juliusz Henryk], *Wzory rysowania mapp roznego rodzaju. Szczególniey dla uzytku Szkolnego wydane przez Juliusza Colberg w 6ciu Tablicach*, Warszawa 1825.

Franciszkek Raślawiecki, *Zastosowanie geometrii wykreślnej*, Kraków 1835.

Broń

Józef Bem, *O Ludwisarni Warszawskiej*, „Gazeta Warszawska” 1831, nr 175, s. 1431.

O częściach składowych i wzmacnianiu prochu czarnego, „Izys Polska” 1823/1824.

Jan Szemesler, *Krótki zbiór wiadomości praktycznych artyleryi, dla Pożytku tego Korpusu z różnych Autorów wyjętych*, Warszawa 1809.

Instrukcja dla odbioru broni do arsenatów, Warszawa 1827.

Instrukcja o urządzeniu saletralni, Warszawa 1811.

Instrukcja do wyrabiania saletry, Warszawa 1831.

Instrukcja o fabrykacji prochu, Warszawa 1821.

Antoni Jakubowicz, *Wiadomości ściągające się do woyskowej palnéy broni ręcznéy: z dziełka rossyyskiego i innych z dodaniem taryffy naprawy broni i rycina*, Warszawa 1824.

Józef Kosiński, *Instrukcyja o fabrykacyi prochu, czyli wyszczególnienie rozmaitych sposobów wyrabiania prochu i przysposabiania stanowiących go materyi: z rozkazu Jego Cesarzewiczowskiej Mości Wielkiego Xięcia Naczelnego Wodza do druku podana*, Warszawa 1821.

Józef Kosiński, *Zasady nauki artylleryi z rozkazu Jego Cesarzewiczowskiej Mości Wielkiego Xięcia Naczelnego Wodza*, Warszawa 1820.

Józef Kosiński, *Nauka o urządzeniu kos i pik do obrony ku użytkowi obywateli, gospodarzy, kowali itd. do druku podana*, Warszawa 1830.

Józef Kosiński, *Nauka podaiąca sposoby bicia się na bagnety*, Warszawa 1827.

Opisanie fabryki prochu w Nissie, „Pamiętnik Warszawskiego Towarzystwa Umiejętności” 1829.

Opisanie zamku z młotkiem do strzelby, „Izys Polska” 1822.

Józef Paszkowski, *Nauka praktyczna kanoniera*, Warszawa 1830.

Poumet, *Nauka praktyczna balistyki*, Warszawa 1825.

Karol Stolzman, *Zasady roztawiania dział, czyli użycie artylleryi z Woyskiem w polu*, Warszawa 1826.

*

Józef Gałęzowski, *O działach gwintowanych. Odczyty miane w Towarzystwie Wojskowych Polskich w Paryżu przez Józefa Gałęzowskiego*, Paryż 1867.

Józef Gałęzowski, *Instrukcja dla robienia prochu*, Paryż 1861.

Piotr Kopczyński, *Robota prochu zwyczajnego i nowo wynalezionych istot strzelnych przez P.K.*, Paryż 1863.

Józef Łepkowski, *Broń sieczna w ogóle i w Polsce*, Kraków 1857.

Regulamin artylerji, Paryż 1864.

Szermierstwo sieczne, Warszawa 1861.

J. Załuski, *Kilka uwag o dawnej broni siecznej w Polsce*, „Czas” 1857.

Hippologja, tabory

Teodor Kogen, *Krótką teoria jeżdżenia na koniu – na pytania i odpowiedzi rozłożona przez Teodora Kogena nauczyciela sztuki jeżdżenia na koniu*, Kraków 1828

Jan Leon Hipolit Koziętulski, *Przepisy jeżdżenia na koniu i robienia pałaszem i lancą dla Lekkiej Kawalerii*, rękopis 1828.

Karl von Decker, *Nauka wojowania jazdy wpólnie z artylleryą konną. Wyjątek przetłómaczony ... przez J[ózefa] K[osińskiego]*, Warszawa 1828.

Józef Paszkowski, *Nauka praktyczna kanoniera*, Warszawa 1830.

Michał Franciszek Potocki, *Uwagi Obywatela nad sposobami urządzania y dostarczania żywności dla Woyska do Seymuiących*, Warszawa 1820.

Przepis szyku i obrotów baonu pociągu, Warszawa 1823.

Przepisy ubiorów dla wojska i administracyów, Warszawa 1810.

Urządzenie administracyi i rachuby wewnętrzney korpusu, Warszawa 1814.

*

Instrukcyja dla oficerów znajdujących się przy bagażach, 1863.

K. M., *Przepisy jazdy konnej*, Warszawa 1860.

Medycyna

Michał Bergonzoni, *Przepisy lekarstw dla szpitalów wojska polskiego. Dzieło tłómaczone z języka francuzkiego i podane przez Inspektorów jeneralnych służby zdrowia wojska polskiego, z odmianami stóssownie do kraju naszego*, Warszawa, 1810.

Instrukcyja dla lekarzy /W zbiór ustaw... /, Wilno 1807.

Przepisy służby dla szpitalów wojskowych, Warszawa 1814.

Przepisy służby zdrowia [...] dla Woyjska Polskiego, Warszawa 1815.

Jan Tomorowicz, *Chirurgia obozowa*, Warszawa 1816.

Urządzenia szpitalów dla Wyjsk Xestwa Warszawskiego, Warszawa 1809.

*

O ranach postrzałowych, „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego” 1837, 1858, 1863–1865.

Instrukcja dla lekarzy wojskowych, „Tygodnik Lekarski” 1852.

Instrukcja dla lekarzy polowych, 1863.

W. Kosmowski, *Z wycieczki lekarskiej do Francji podczas ostatniej wojny*, „Gazeta Lekarska” 1871, t. 11.

Gottfried Friedrich Franz Loeffler, *Podręcznik dla lekarzy polowych*, Kraków 1863.

Przepisy według których postępować mają lekarze wojskowi, Warszawa 1838.

Karwowski, *Rys chirurgji wojennej*, Warszawa 1863.

Techniczne

Henri-Jean-Baptiste de Bousmard, *Roboty artylleryi i fortyfikacyi przy obronie twierdz; wyjątek dzieła o fortyfikacyi, ataku i obronie twierdz, napisanego przez J. M. P. [...] wytłumaczone na oyczysty język za zleceniem J. W. G. Insp. Art. i Inżyn. Bar. Ces. Pelletier na użytek Officerów Artylleryi i Inżynierów przez H. P. A. K, tłum. Józef Hurtig*, Warszawa, Zamość 1811.

Zasady ogólne nauki i wiczeń dla batalionów saperów i pionierów przez jego cesarską mość w dniu 19 sierpnia 1818 roku zatwierdzone / z rossyjskiego na polski język przez porucznika Charczewskiego przełożone, Warszawa 1821.

6. Fijałkowski, *Początki miernictwa wojennego*, Wrocław 1815.

7. Wojciech Gutkowski, *Rozprawa o fortyfikacyi czytana na publicznem posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk na dniu 30 kwietnia 1811 roku*, Warszawa 1811.

Jan Kosiński, *Fortyfikacya polowa z rozkazu Jego Cesarzewiczowskiej Mości Wielkiego Xięcia Naczelnego Wodza*, Warszawa 1820.

Jan Kosiński, *Fortyfikacya stała z rozkazu Jego Cesarzewiczowskiej Mości Wielkiego Xięcia Naczelnego Wodza*, Warszawa 1821.

Antoni Krauz, *Doświadczenia nad siłą koni i nad poruszaniem wozów artyleryjskich i saperskich*, Warszawa 1830.

T.F. Krüger, *Prawidła do zakładania i utrzymywania trwałych dróg i gościnców*, Wilno 1829.

Filip Meciszewski, *Fortyfikacya polowa*, Warszawa 1825.

Narysy systemów fortyfikacji stałej, Warszawa 1829.

Filip Pancer, *Wiadomość o nowym rodzaju mostów żelaznych z zastosowaniem do rzeki Wisły pod Warszawą*, Warszawa 1830.

Adam Potocki, *O przeprowadzaniu wojsk przez rzeki*, Warszawa 1811.

Przewodnik w fortyfikacji polowej dla podoficerów, Warszawa 1830.

Wiktor Rakowiecki, *Zasady techniczne do układania kosztorysów na roboty przy twierdzach*, Warszawa 1824.

Nikolas Rouget, *Dykcyonarz doręczny dla inżynierów, obejmujący wszelkie części fortyfikacyi i innych nauk téż broni właściwych i ułożony w porządku alfabetycznym słów francuskich*, Warszawa 1825.

Rafał Skolimowski, *Nauka mechaniki i hydrauliki wykładana uczniom szkoły aplikacyjnej wojskowej*, Warszawa 1824.

Michał Sokolnicki, *Lettre sur un pont militaire ewecute a Grodno sur te Niemen en 1792*, Paryż 1811.

Heinrich Adolf von Zastrow, Filip Nereusz Meciszewski, *Krótki opis celniejszych narysów fortyfikacyjnych podanych przez znakomitszych inżynierów, od wynalezienia prochu, aż do naszych czasów, czerpany z najlepszych źródeł 18 planami objaśniony*, Warszawa 1829.

*

Wojciech Chrzanowski, *O przyrządzeniach mostów i przepraw w czasie wojny*, Paryż 1842.

Janusz Czetwertyński-Światopełk, *O zastosowaniu pary do użycia wojennego przez Janusza-Józefa Światopółk xięcia Czetwertyńskiego kapitana dowódcy artylerii litewskiej Kawalera Krzyża Wojskowego Polskiego*, Paryż 1838.

Zygmunt Edwin Gordaszewski, *Otwarcie kursu sztuki wojskowej i fortyfikacyi polowych przez Z. G. Gordaszewskiego dnia 25 Kwietnia 1861 w Paryżu*, Paryż 1861.

Artur Morin, *Przewodnik praktyczny dla inżynierów, mechaników, budowniczych i artyllerzystów. Przetłomaczony i dopełniony późniejszymi doświadczeniami, tudzież zastosowaniami do dróg bitych, mostów, splawów, kolei żelaznych i rolnictwa [...] przez Bronisława Marczewskiego*, Warszawa 1859

Źródło: Warszawa, CAW-WBH, KW TRS, 1.160.29, [Wykaz dawnej polskiej literatury wojskowej], b.m., b.d., b.p.

Aneks nr 2:

Prace wskazane do tłumaczenia i wydania przez Komisję Wojskową w lipcu 1918 r.

[układ oryginalny, zapis bibliograficzny poprawiony, pogubiono prace zaakceptowane przez Inspekcję Wyszkolenia]

Opracowania na podstawie:

Adolf Transfeldt, Walther Transfeldt, *Dienstunterricht für den Infanteristen des Deutschen Heeres*, Berlin 1917.

Wilhelm Dilthey, *Der Einjährig-Freiwillige der Reserveoffizier-Aspirant und der Offizier des Beurlaubtenstandes der Infanterie*, Berlin 1914.

Karl Siwinna, *Das Kommandobuch*, Berlin 1916.

Tłumaczenia:

Friedrich Immanuel, *Unteroffizieraufgaben*, Berlin 1917.

Friedrich Immanuel, *Kompagniefuehre im Felde*, Berlin 1916.

Hasso von Wedel, *Der Kompagniechef. Ein Ratgeber für Erziehung, Ausbildung, Verwaltung und Besichtigung der Kompagnie*, wyd. 4, Berlin 1911.

Maximilian Schönowsky von Schönwies, *Aufgabenbeispiele aus dem Patrouillendienst*, Wien 1905.

Heinrich Rohne, *Die Taktik der Feldartillerie für die Offiziere aller Waffen*, Berlin 1899 [uzupełnione].

Konstantin Cebrian, *Wiederholungsbuch der Feldkunde für den Truppenegebrauch*, Berlin 1914.

Rudolf Kowalk, *Militärärztlicher Dienstunterricht für einjährig-freiwillige Ärzte und Unterärzte sowie für Sanitätsoffiziere des Beurlaubtenstandes*, Berlin 1917.

Hans Hartwig von Beseler, *Vom Soldatenberufe*, Berlin 1913 [uzupełnione].

Hugo Freytag von Loringhoven, *Folgerungen aus dem Weltkriege*, Berlin 1917.

Julius Hoppenstedt, *Wie studiert man Kriegsgeschichte?*, Berlin 1917.

Karl von Wulffen, *Die Schlacht bei Lodz*, Berlin 1918.

Otton von Moser, *Kurzer strategischer Überblick über den Krieg 1870/71*, Berlin 1896.

V. Nordenswan, *Strategisches aus dem Weltkrieg*, Bern 1918 [uzupełnione].

Felix Auerbach, *Die Physik im Kriege*, Jena 1915.

Alexander Witting, *Soldaten-Mathematik*, Leipzig, Berlin 1916 [poprawione].

Prace oryginalne:

Wacław Tokarz, *Zarys historii wojskowości polskiej*.

K. Gostyński, *Bibliografia druków wojskowych polskich*.

Słownik wojskowy niemiecko-polsko-rosyjski.

Źródło: Warszawa, CAW-WBH, PSZ, 1.121.147, Verzeichnis der beabsichtigten Druckschriften, Warszawa 26. VI 1918 r., k. 103.

Bibliografia

Archiwalia

- Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych, 531: Cesarskie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, sygn. 35, Do ludności Jeneralnych Gubernatorstw warszawskiego i lubelskiego
- Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych, 531: Cesarskie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, sygn. 82, Sammelakten betreffend Ausbildung polnischer Truppenteile [Akta zbiorcze dotyczące wyszkolenia polskich oddziałów wojskowych]
- Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych, 531: Cesarskie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, sygn. 83, Sammelakten betreffend Umwandlung, Neuformation und Etatsfestsetzung. Band 1 [Akta zbiorcze dotyczące ustanowienia nowego budżetu. Tom I].
- Warszawa, Archiwum Główne Akt Nowych, Tymczasowa Rada Stanu: 1, sygn. 4, Sprawy wojskowe.
- Warszawa, Archiwum Główne Akt Nowych, Tymczasowa Rada Stanu: 1, sygn. 19, Odezwy, deklaracje TRS w sprawie utworzenia i organizacji armii polskiej.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Komenda Legionów Polskich i Dowództwo Polskiego Korpusu Posiłkowego, sygn. I.120.1.4.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Komenda Legionów Polskich i Dowództwo Polskiego Korpusu Posiłkowego, sygn. I.120.1.5.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Komenda Legionów Polskich i Dowództwo Polskiego Korpusu Posiłkowego, sygn. I.120.111.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Komenda Legionów Polskich i Dowództwo Polskiego Korpusu Posiłkowego, sygn. I.120.1.363.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Komenda Legionów Polskich i Dowództwo Polskiego Korpusu Posiłkowego, sygn. I.120.1.562.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Polska Siła Zbrojna, sygn. I.121.1.10, Wyszukolenie aspirantów.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Polska Siła Zbrojna, sygn. I.121.1.47, Regulaminy, instrukcje, książki z dziedziny wojskowości.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Polska Siła Zbrojna, sygn. I.121.1.236, Raporty o wyszkoleniu.

- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Komisja Wojskowa Tymczasowej Rady Stanu, sygn. I.160.1.18, Protokoły Komisji do opracowania programu polskiej szkoły wojskowej.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Komisja Wojskowa Tymczasowej Rady Stanu, sygn. I.160.1.29, Akta sekcji centralnej III - rozkazy i rozporządzenia Inspektoratu Wyszkożenia; akta sekcji centralnej III - ogólne.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Komisja Wojskowa Tymczasowej Rady Stanu, sygn. I.160.45, Akta sekcji naukowej: korespondencja, materiał wydawniczy, sprawozdania, sprawy biblioteczne.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Komisja Wojskowa Tymczasowej Rady Stanu, sygn. I.160.1.46, Korespondencja sekcji naukowej.
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Wojskowe Biuro Historyczne, sygn. I.341.1.603, Streszczenie z „Handbuch der Taktik” Fryderyka Immanuela, Berlin 1910, 1913 (?).
- Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Wojskowe Biuro Badań Historycznych, sygn. IX.1.3.185, Edward Barszcz, „Polska Siła Zbrojna”, Warszawa, maj 1974, mps.

Literatura

- Bahrdt H.P., *Die Gesellschaft und ihre Soldaten. Zur Soziologie des Militärs*, C.H. Beck, München 1987.
- Bangert D., *Polnischer Adel-österreichisches und preußisches Heer. Das Verhältnis des polnischen Adels zur k. k. Armee und zur kgl. Preußischen Armee 1816–1914*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa” 1972, z. 1, s. 496–501.
- [Beseler H.H. von], *Beseler Denkschrift vom 23.7.1916*, oprac. H. Lemke, „Jahrbuch für Geschichte der UdSRR und der Volksdemokratischen Länder Europas” 1960, s. 390–400.
- Beseler H.H. von, *Gedanken über Ausbildung und Truppenübungen*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1913.
- Beseler H.H. von, *O zawodzie żołnierskim*, tłum. K. Fabrycy, T. Piskor, W. Tokarz, Wyd. Arcta, Warszawa 1919.
- Bibliografia do programu szkół wojskowych Związków Strzeleckich*, Aleksander Ripper, Kraków 1914.
- Biliński P., *Wacław Tokarz 1873–1937. Historyk walk o niepodległość*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2018.
- Boysen J., *Preußische Armee und die polnische Minderheit. Royalistische Streitkräfte im Kontext der Nationalitätenfrage des 19 Jahrhunderts (1815–1914)*, Verlag Herder Institut, Marburg 2008.
- Bronst von Schellendorf P., *Der Dienst des Generalstabes*, wyd. 4, Ernsy Mittler und Sohn, Berlin 1905.
- Broucek P., Peball K., *Geschichte des österreichischen Militärhistoriographie*, Böhlau, Köln, Weimar, Wien 2000.

- Brühl R., *Militär-geschichte und Kriegspolitik: zur Militär-geschichtsschreibung des preußisch-deutschen Generalstabes 1816–1945*, Militärverlag der DDR, Leipzig 1972.
- Bucholz A., *Hans Delbrück & the German military Establishment*, University of Iowa Press, Iowa City 1986.
- Bugajski J., *Wojenna Szkoła Sztabu Generalnego – pierwsza uczelnia wojskowa II Rzeczypospolitej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967, nr 1 (41), s. 209–210.
- Buława A., *Teoria i praktyka. Weryfikacja umiejętności dowódczych absolwentów Polskiej Szkoły Wojskowej w Genewie i Cuneo (1861–1862) podczas powstania styczniowego (1863–1864)*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne” 2015, t. 22, s. 206–221.
- Ciałowicz, J., *W sprawie Wojennej Szkoły Sztabu Generalnego wyjaśnienia, uzupełnienia i sprostowania*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967, nr 4 (44), s. 456–459.
- Echevarria II A.J., *After Clausewitz. German Military Thinkers Before the Great War*, Lawrence, Kansas 2000, s. 157, 299
- Erlach F.L. von, *Partyzantka w Polsce w r. 1863: w świetle własnych obserwacji, zebranych na teatrze walki od marca do sierpnia 1863 roku*, Wyd. Arcta, Warszawa 1919.
- Foley R.T., *German strategy and the Path to Verdun*, Cambridge University Press, New York 2005.
- Gierowski W., *Królewo-Polska Komisja Wojskowa (1917–1918)*, cz. 1, „Niepodległość” 1931, t. 4, z. 1 (7), s. 127–150; cz. 2, 1931, t. 4, z. 2 (8), s. 334–357
- Goltz C. von der, *Leon Gambetta und seine Armeen*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1877.
- Gonzalo de Leon F., *Road to Rocroi. Class, Culture, and Command in the Spanish Army of Flandres*, Brill, Leiden, Boston 2009.
- Gostyński J., *Co każdy żołnierz o artylerii wiedzieć powinien*, Wyd. Arcta, Warszawa 1919.
- Górski K., *Bitwa pod Raclawicami*, Wyd. Arcta, Warszawa 1918.
- Griffith P., *Military thought in the French army, 1815–51*, Manchester University Press, Manchester and New York 1989.
- Handwörterbuch der Gesamten Militärwissenschaften*, red. B. von Poten, t. 7, Velhagen & Klasing, Bielefeld und Leipzig 1879.
- Halicz E., *Polska Szkoła Wojskowa w Genewie i Cuneo (1861–1862)*, WAP, Warszawa 1960.
- Haller Ch., *Militärzeitschriften in der Weimarer Republik und ihr soziokultureller Hintergrund. Kriegsverarbeitung und Milieubildung im Offizierskorps der Reichswehr in publizistischer Dimension*, Kliomedia, Trier 2012
- Hoppenstedt J., *Jak studiować historię wojen?*, Wyd. Arcta, Warszawa 1918.
- Hull I.V., *Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Cornell University Press, Ithaca-London 2004.
- Huntington S.P., *The Soldier and the State. The Theory and Politics of Civil-Military Relations*, Belknap Press of Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass 1957.
- Immanuel F., *Aufgaben auf dem Truppenübungsplatz, Kompagnien, Maschinengewehre, Bataillone, Infanterie-Regimenter, Infanterie-Brigaden*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1911.
- Immanuel F., *Die Verfolgung Abriss der Kriegsgeschichte: Lehren für Heer und Truppenführung*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1903.

- Immanuel F., *Erfahrungen und Lehren des russisch-japanischen Krieges 1904/05 für Heer- und Truppenführung*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1906.
8. Immanuel F., *Handbuch der Taktik*, t. 1–2, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1905; wyd. 2, 1910.
- Immanuel F., *Hervorragende Taten aus dem Kriege 1870/71: eine Sammlung von Beispielen*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1904; wyd. 2, 1908.
- Immanuel F., *Kriegsgeschichtliche Beispiele zur Taktik der neuesten Zeit, 1870–1913: eine Erläuterung der heutigen Grundsätze für Heer- und Truppenführung*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1914.
- Immanuel F., *Lehnerts Handbuch für den Truppenführer für Feldgebrauch, Felddienst, Herbstübungen, Übungsritte, Kriegsspiel, taktische Arbeiten, Unterricht*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1914.
- Immanuel F., *Was man vom französischen Heere wissen muß: der Patrouillendienst im Felde in Bezug auf das französische Heer: nach den neuesten Bestimmungen zusammengestellt*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1913.
- Immanuel F., *Was man vom russischen Heere wissen muß. Der Patrouillendienst im Felde in Bezug auf [...] u. einer Zeichenerklärung russischer Karten*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1911.
- Immanuel F., *Wie wir die westrussischen Festungen erobert haben. Ein Beitrag zur Geschichte des Weltkriegs*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1916.
- Immanuel F., *Zadania dla podoficerów: podręcznik do układania i rozwiązywania różnorodnych zadań bojowych i polowych*, Wyd. Arcta, Warszawa 1918.
- Immanuel, Friedrich, [w:] *Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd1025839846.html> [dostęp: 28.02.2021]
- Jagóra M., *Rada Regencyjna a wojsko polskie (1917–1918)*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 4, s. 3–27.
- Janowitz M., *The Professional Soldier. A social and political Portrait*, The Free Press, Glencoe Ill. 1961.
- Jędrzyński J., *Kadra oficerska Legionów Polskich w ocenie niemieckich doradców z marca 1917 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2020, nr 4, s. 267–297.
- Jędrzyński J., *Pruska myśl wojskowa w latach 1815–1857 na kartach polskiej historiografii*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 2014, s. 11–32.
- Kenez P., *Russian Officer Corps Before the Revolution: The Military Mind*, [w:] *The Russian Imperial Army 1796–1917*, red. R. Reese, Ashate, Aldershot 2006, s. 175–186.
- Kier E., *Imagining War: French and British Military Doctrine between the Wars*, Princeton University Press, Princeton 1999.
- Komorowski K., *W sprawie terminologii historyczno wojskowej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2004, nr 1 (201), s. 154
- Kuligowski P., *Polityczny wymiar koncepcji wojny ludowej Henryka Kamińskiego w kontekście debat połowy lat czterdziestych XIX w.*, „Przegląd Historyczny” 2017, nr 3, s. 531–555.
- Kuligowski P., *Radykałowie polistopadowi i nowoczesna galaktyka pojęć (1832–1888)*, Universitas, Kraków 2020.

- Kwaśniewski M., *Pierwsza szkoła oficerska w Stróży lipiec – sierpień 1913. Szkoła niepodległej Polski*, Wyd. IPN, Warszawa 2017
- Lange S., *Hans Delbrück und der „Strategiestreit“. Kriegführung und Kriegsgeschichte in der Kontroverse 1879–1914*, MGFA, Freiburg am Breisgau 1995.
- Leistenschneider S., *Auftragstaktik im preußisch-deutschen Heer 1871 bis 1914*, Mittl und Sohn, Hamburg 2002.
- Leonhard N., Biehl H., *Beruf: Soldat*, [w:] *Militärsoziologie: Eine Einführung*, red. N. Leonhard, I.-J. Werkner, Springer VS, Wiesbaden 2012.
- Lettow-Vorbeck O. von, *Leitfaden für den Unterricht in der Taktik an den Königlichen Kriegsschulen*, Decker, Berlin 1876.
- Matuszak Z., *Obrona operacyjna w wojskowości europejskiej 1914–1939. Wybrane problemy*, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski 2004.
- Molik W., *Polacy w korpusie oficerskim armii pruskiej w XIX i początkach XX wieku. Casus Kazimierza Raszewskiego* [w:] *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych*, Oficyna Wydawnicza Kucharski, Toruń 2001.
- Palczewska M., *Wybrane idee w polemologii według Jana Gotlieba Blocha*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2012, nr 4, s. 129–137.
- Porch D., *The March to the Marne. The French Army 1871–1914*, Cambridge University Press, Cambridge etc. 1981.
- Poten B. von, *Geschichte des Militär-Erziehungs- und Bildungswesens in den Landen deutscher Zunge*, t. 4: *Preussen*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1896.
- Pytel J., „*Wiarus*” jako organ Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu (1 I–II XI 1918), „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1965, nr 4/1, s. 134–140.
- Rangliste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für ...*, Berlin 1904–1914.
- Raschke M., *Der politisierende Generalstab. Die friderizianischen Kriege in der amtlichen deutschen Militärgeschichtsschreibung 1890–1914*, MGFA, Freiburg am Breisgau 1993.
- Raths R., *Vom Massensturm zur Stoßtrupptaktik. Die deutsche Landkriegtaktik im Spiegel von Dienstvorschriften und Publizistik 1906 bis 1918*, ZMSBw, Potsdam 2019.
- Rezmer W., *Polacy w korpusie oficerskim armii niemieckiej w I wojnie światowej (1914–1918)* [w:] *Spółczesność polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej (1914–1918)*, red. M. Wojciechowski, Wyd. Naukowe UMK, Toruń 1996.
- Rutkowski S., *Zarys dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego*, Wyd. MON, Warszawa 1970.
- Rzepecki J., *Przyczynek do Dziejów Wojennej Szkoły Sztabu Generalnego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967, nr 2 (42), s. 465–466.
- Scharfenort L. von, *Die Königlich Preußische Kriegsakademie: 15. Oktober 1810–1910*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1910.
- Schellenberg von, *Geschichte der Kriegsschule in Engers zur Feier ihres 50jährigen Bestehens 1913*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1913.

- Schnittner H., *Militärwesen und Militärpublizistik. Die militärische Zeitschriftenpublizistik in der Geschichte des bürgerlichen Militärwesens in Deutschland*, Militärverlag der DDR, Berlin 1967.
- Schwager T., *Militärtheorie im Späthumanismus Kulturtransfer taktischer und strategischer Theorien in den Niederlanden und Frankreich (1590–1660)*, De Gruyter, Berlin, Boston 2012.
- Schwertfeger B., *Die großen Erzieher des deutschen Heeres. Aus der Geschichte der Kriegsakademie*, Akademische Verlags-Gesellschaft Athenaion, Potsdam 1936.
- Snopko J., *Sprawozdanie z działalności Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu, (styczeń–sierpień 1917)*, „Studia Podlaskie” 2011, t. 19, s. 307–326.
- Stoneman M.R., *Wilhelm Groener, Officering and the Schlieffen Plan*, praca doktorska, Uniwersytet w Georgetown 2006
- Suleja W., *Walka Józefa Piłsudskiego o wojsko na forum Tymczasowej Rady Stanu*, „Niepodległość i Pamięć” 1997, nr 9, s. 33–50.
- Ślipiec J., „Bellona” w służbie Klio w latach 1918–1939, „Kwartalnik Bellona” 2008, nr 3, s. 145–149.
- Szadkowski P., *Staropolskie i hiszpańskie piśmiennictwo wojskowe XVI wieku w kontekście teorii rewolucji militarnej. Próba porównania*, „Kwartalnik Historyczny” 2015, nr 3, s. 597–631.
- Teske H., *Colmar Freiherr von der Goltz. Ein Kämpfer für den militärischen Fortschritt*, Muster-Schmidt Verlag, Göttingen, Berlin, Frankfurt 1957.
- Tomaszewski R., *Odbudowa polskiego szkolnictwa wojskowego 1908–1923*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 1997.
- Trox E., *Militärischer Konservatismus. Kriegsvereine und ‘Militärpartei’ in Preußen zwischen 1815 und 1848/49*, Steiner Verlag, Stuttgart 1990.
- Über militärisches Schrifttum im preußisch-deutschen Heere von Scharnhorst bis zum Weltkrieg*, „Militärwissenschaftliche Rundschau” 1938, z. 4, s. 468–469.
- Van Dyke C., *Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832–1914*, Praeger: New York, Westport, London 1990.
- Vardi G.-I., *The enigma of German operational theory: the evolution of military thought in Germany, 1919–1938*, praca doktorska, London School of Economics 2008.
- Węgrzynowicz S., *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec mikolajowskiej polityki Rosji 1846–1856*, Arcana, Kraków 2014.
- Wiatr J.J., *Socjologia wojska*, Wyd. MON, Warszawa 1982.
- Winnicki Z. J., *Zagadnienia polityczno-wojskowe w działalności Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego 1917–1918*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1988, nr 3, s. 76–100.
- Wojtasik J., *Główne koncepcje powstania w polskiej teoretycznej myśli wojskowej lat 1832–1862 i próby ich realizacji w praktyce powstańczej (1833–1864)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, t. 18, cz. 2, s. 201–249.
- Wojtasik J., *Problematyka partyzancka w polskiej myśli wojskowej XIX w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1987, t. 29, s. 163–176.
- Wojtasik J., *Z myślą o Niepodległej... Polskie powstania narodowe i próby powstańcze w latach 1795–1914*, Neriton, Warszawa 2013.

- Winnicki Z.J., *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*, Wektory, Wrocław 2017
- Winnicki Z.J., *Zagadnienia polityczno-wojskowe w działalności Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego 1917–1918*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1988, nr 3, s. 76–100
- Wyszczelski L., *Teorie wojenne i ich twórcy na przestrzeni dziejów*, Neriton, Warszawa 2009.
- Wyrzycki S., *Oficerska Szkoła Strzelecka w Stróży*, „Świętokrzyskie” 2014, nr 14 (18), s. 77–80.
- Zabecki D.T., *Niemieckie ofensywy 1918 roku. Operacyjny poziom sztuki wojennej-studium przypadku*, Napoleon V, Oświęcim 2015.
- Żaliński H., *Poglądy Hotelu Lambert na kształt powstania zbrojnego 1832–1846*, Wyd. Naukowe WSP, Kraków 1990.